

Ўзбекистон Республикаси  
Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги  
Низомий номидаги  
Тошкент давлат педагогика университети

**Тўхлиев Боқижон**

**МАХСУС  
ФАНЛАРНИ  
ЎҚИТИШ  
МЕТОДИКАСИ**

**Тошкент - 2008**

Таълимнинг турли босқичларида адабиёт туркумидаги бир қатор фанлар ўқитилади. Шунга қарамай уларнинг ҳар бирида ўзига хосликлар оз эмас. Масалан, қадимги туркий адабиёт билан мумтоз адабиётни, халқ оғзаки ижодига мансуб асарлар билан замонавий адабиётни бир хил шакл ва усулларда ўрганиш мумкин эмас. Мазкур китобда айти шу масалалар ҳақида баҳс юритилган. У магистратура босқичининг «Ўзбек адабиёти» мутахассислигига мўлжалланган. Китобдан тил ва адабиёт ўқитувчилари, бакалавр босқичидаги талабалар, шунингдек, аспирант ва тадқиқотчилар ҳам фойдаланишлари мумкин.

**Масъул муҳаррир:**

филология фанлари доктори, профессор **Ҳ. Ҳомидов**

**Тақризчилар:**

педагогика фанлари доктори, профессор **М. Мирқосимова**  
филология фанлари номзоди **Ҳ. Аҳмедов**

Ушбу қўлланма Низомий номидаги ТДПУ Илмий кенгаши  
томонидан нашрга тавсия этилган

© Низомий номидаги ТДПУ

## **Адабиётшуносликка оид махсус фанларни таълимнинг турли тизимида ўқитишнинг хусусиятлари**

### **Курснинг мақсад ва вазифалари.**

Махсус фанларни ўқитиш методикаси курси магистратура босқичидаги талабаларга – бўлажак адабиёт ўқитувчилари ва шу соҳанинг тадқиқотчиларига мўлжалланган бўлиб, уларнинг ижодий имкониятларини ривожлантириш, бўлажак ўқитувчи-ларга айрим адабиётшунослик фанларининг ўқитилишига оид илмий-методик тасаввурлар бериш, бунда уларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш, адабиёт ўқитишдаги ранг-баранг шакл ва усуллар билан таништириб, уларни мустақил илмий-педагогик фаолиятга йўналтиришни кўзда тутади.

Бўлажак ўқитувчиларнинг касб сирларини эгаллаш, касбий маҳорат ҳосил қилиш ва такомиллаштиришларида ҳар бир предметнинг ўзига хос хусусиятларини теран ўрганиш ва ўзлаштириш баробарида улар орасидаги предметлараро алоқалар моҳиятини билиши ва ўқитишда уларни эътиборда тутиши ҳам муҳимдир. Бу ерда гуманитар йўналишдаги барча фанлар, адабиётшунослик туркумидаги бир қатор ўқув предметлари, психологик, педагогик, шунингдек, умумфилологик йўналишдаги фанлар назарда тутилади.

Методист олимлар О.Ю. Богданова, С.А. Леонов, В.Ф. Чертовларнинг кўрсатишича: «М.А.Рибникова ҳар доим дидактик тадқиқотлар кўрсаткичларига таяниб иш тутган. Методиканинг асослари ҳақида гапириб туриб, у тўртта асосий дидактик қонунни қайд этади: таълим (ўқитиш) ўқувчиларнинг ҳиссий қабул қилишларининг турли томонларига таъсир қилиши керак; ўқувчилар ўз олдларига қўйилган вазифани аниқ тасаввур этишлари шарт; методистнинг маҳорати – мураккабни соддада, янгини таниш нарсаларда кўрсатиб беришдан иборат; дедукцияни индукция билан бирлаштириш муҳимдир. Рибникованинг методик тизимида асосий эътибор жонли сўзнинг тингловчига, ўқувчига таъсирига қаратилган»<sup>1</sup>.

Махсус фанларни ўқитиш методикаси фани бўлажак тил ва адабиёт ўқитувчиларини ўз соҳаларидаги бир қатор фан асосларини ўқувчиларга етказиш методикаси устида баҳс юритади. Маълумки, таълимнинг турли босқичларида адабиётга оид бир қатор фанлар ўрганилади. Умумий ўрта таълим мактабларида бу асосан «Адабиёт» дарслари бўлса, академик лицейлар ва касб-

---

<sup>1</sup> Богданова О. Ю., Леонов С. А., Чертов В. Ф. Методика преподавания литературы: Учебник. С.5.

хунар коллежларида «Адабиёт», «Халқ оғзаки ижоди», «Адабиёт қоидалари»дан иборатдир. Олий таълимда бу рўйхат янада кенгайган ҳолда кўринади. Биз бакалавриат босқичидаги ўқув режасини кузатиб бунга ишонч ҳосил қилишимиз мумкин.

Кейинги машғулотларда бу ҳақда махсус тўхтаб ўтишни режалаштирганимиз учун бу ерда айрим фанларнинг ўзига хосликлари устидагина мулоҳаза юритиш билан чекланамиз. Энг аввало, соҳага бевосита алоқадор бўлган тушунча ва атамалар устида тўхташ тақозо этилади.

1) Биз айрим фанларнинг атамалари, тушунчалари билан уларни ўқитиш методикаси фани орасидаги боғланишлардан келиб чиқишимиз керак. Шунга кўра бу ерда *образ, персонаж, образлилик, тасвир воситаси, сюжет, композиция* сингари бевосита адабиёт назариясига оид тушунчаларга ҳам, *адабиёт тарихи, айрим жанрларнинг шаклланиши ва ривож, давр ва ижодкор* сингари адабиёт тарихи ва унинг ривожланишига оид жараёнлар билан боғлиқ атамаларга ҳам, шунингдек, *бадший асарни таҳлил қилиш, методлар таснифи, бадший асар тилини таҳлил қилишининг ўзига хосликлари, асарни жанрлар тизимига (ёки образлар таркибига) кўра таҳлил қилиш* сингари соф методик атамаларга ҳам мурожаат этамиз. Албатта, улар пайдо бўлиш манбасига кўра алоҳида-алоҳида гуруҳларни ташкил этиши мумкин<sup>1</sup>.

Биринчи туркумга педагогика, унинг алоҳида қисмлари: дидактика ва тарбия назариясидан, шунингдек, педагогик психологиядан ўтган атамалар киради. Иккинчи туркумга эса бевосита адабиётшунослик йўналишидаги фанлардан, психоллингвистикадан ўтган ама ва тушунчалар мансубдир. Охирги туркумга бевосита ўқитиш, тарбия бериш жараёни билан алоқадор бўлган тушунча ва атамалар дахлдор. Умуман, методика фанининг умумий ва хусусий кўринишларга эгаллигини таъкидлаш ўринли бўлади. Умумий методика педагогиканинг таркибий қисми сифатида таълим ва тарбиянинг умумий қонуниятлари, барча фанларда бир хилда қўлланиши мумкин бўлган таълим шакллари ва усуллари ҳақида, умумий тарбияшунослик ҳақида яхлит фикрларга таянади. Хусусий методика эса ҳар бир фаннинг ўзига хосликларини мумкин даражада эътиборга олиш билан улардан фарқланади. Масалан, умумий педагогикада таълимнинг мақсади ҳақида гапириш мумкин бўлса, алоҳида олинган фан, жумладан, адабиёт ўқитиш

<sup>1</sup> 7:06 Қаранг: Львов М.Р. Словарь-справочник по методике русского языка. М.: Просвещение, 1988, с. 5.

методикасида адабий асарни ўрганишнинг мақсади, алоҳида олинган бир адибнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш мақсади ҳақида гапириш мумкин.

Шунга ўхшаш, дидактикада таълимнинг тарбиявий аҳамияти ҳақида умумий тарзда фикр юритиладиган бўлса, методика илмида бу аниқлаштирилиб, лирик асарларнинг тарбиявий аҳамияти, эпик асарларнинг тарбиявий аҳамияти, «Девону луғот ит-турк» даги айрим кўшиқларнинг тарбиявий аҳамияти, «Шер билан Дуррож» масалининг тарбиявий аҳамияти, «Кеча ва кундуз» романининг тарбиявий аҳамияти, «Абулфайзхон» драмасининг тарбиявий аҳамияти, Бобур образининг тарбиявий аҳамияти, табиат образининг тарбиявий аҳамияти, Мажнун образининг тарбиявий аҳамияти, «Ўзбекистон» шеърининг тарбиявий аҳамияти тарзида шакллантирилиши мумкин.

Олий таълимнинг бакалавриат босқичидаги «Адабиётшунос-ликка кириш», «Адабиёт назарияси» соф назарий йўналишга эга. «Ҳозирги адабий жараён», «Адабиёт тарихи», «Адабий танқидчилик», «Ўзбек халқ оғзаки ижоди» фанлари эса ўзига хос амалий соҳадир. Улар назарий курслардан олинган билимларга суянган ҳолда бадиий адабиётнинг ривожланишидаги ўзига хос хусусиятларни ўрганади. Махсус фанларни ўқитиш мустақил фан сифатида улар-нинг ўқитилиши билан боғлиқ бўлган умумий муаммолари юзасидан баҳс юритиш имкониятига эга.

Махсус фанларни ўқитиш методикаси фани бадиий адабиётнинг ўзига хослиги, пайдо бўлиши ва ривожланишидаги тарихий тараққиёт жараёнини, ҳозирги ҳолатини, муаммоларини ўрганувчи, уларни таълим олувчиларга ўргатувчи фанларнинг педагогик методик имкониятлари ҳақида баҳс юритади. Умумий ўрта таълим, академик лицей, касб-ҳунар коллежлари, олий таълим – таълимнинг турли босқичлари ўқитишнинг ўзига хос хусусиятларини назарда тутишни тақозо этади, шунинг учун ҳам бўлажак ўқитувчилар бу ҳақдаги тегишли маълумотларга эга бўлишлари шарт. Махсус фанларни ўқитиш методикаси шу соҳага сафарбар қилинган.

Махсус фанларни ўқитиш методикаси ҳар бир йўналиш ва мутахассислик учун энг зарур бўлган, шу мутахассисликнинг мазмуни ва мантиқини тақозо этадиган фанларни қамраб олади. У бўлажак адабиёт ўқитувчисини касбий жиҳатдан тайёрлаш дастурининг тар-кибий бўлақларидан биридир. Бу курс адабиёт туркумидаги барча фанларни ўқитишнинг назарий-методик

асосларини ўрганишни кўзда тутди. Аммо бу жараённинг биринчи босқичи, холос. Кейин-ги босқичда бўлажак ўқитувчилар бевосита амалий ишлар билан шуғулланишлари керак. Бунга курс ишлари, рефератлар, битирув малакавий ишларини ҳамда магистрлик диссертацияларини тайёр-лаш, шунингдек, тегишли фан йўналиши бўйича педагогик амали-ётдан ўтиш киради. Бу босқичларни ўтаган талаба ўз касбий-педагогик лаёқатини шакллантириш босқичларини ўтаган мутахассис сифатида қаралади. Ушбу курснинг асосий вазифаларидан бири бўлажак ўқитувчиларни адабиёт ўқитиш методикаси соҳасида касбий – педагогик лаёқатлилигини шакллантириш ва ривожланти-ришдан иборатдир. Ушбу курс ҳам назарий, ҳам амалий мақсадлар-ни кўзда тутди. Унга жамланган материаллар шу йўналишлар моҳиятидан келиб чиққан.

Шунга кўра, талабалардан махсус курснинг назарий асосларини билиш талаб этилади. Улар эгаллаши лозим бўлган кўникма ва малакалар эса қуйидагилардан иборат бўлиши керак:

- адабиётшунослик ҳамда педагогика, психология туркумидаги фанлар талабларини ўзаро уйғунлаштира олиш;
- таълим тарбия жараёнларини ташкил этишда мазкур фанларнинг ютуқларини амалиётга татбиқ этишнинг замонавий шакл ва усулларида амалий жиҳатдан фойдалана билиш;
- таълимнинг турли босқичларида ўқувчи шахсига хос бўлган асосий педагогик-психологик хусусиятлардан адабий таълимни йўлга қўйиш ва унинг самарадорлигини таъминлаш йўлида истифода эта олиш.

Амалий жиҳатдан эса ҳар бир махсус фан бўйича дарс ишлан-малари, маъруза матнлари, лаборатория ишларини ташкил этишни удалаш кўникмаси ва малакасига эга бўлиш талаб этилади. Махсус фанларни ўқитиш бир қатор фанларнинг ўзаро интеграциясидан фойдаланишни тақозо этади. Хусусан, адабиётшунослик туркумидаги, педагогика, психология, шунингдек, фалсафа туркумидаги фанлар интеграцияси бу ерда алоҳида мавқе тутди.

## **Ўқув режалари, уларда Мутахассислик фанларининг акс этиши, ўқув методик, илмий-тарбиявий ишларни режалаштириш**

Ўқув режаси бутун таълим-тарбия жараёнини тартибга соладиган меъёрий ҳужжатлардан биридир. Унда муайян таълим босқичида ўрганиладиган фанларнинг умумий рўйхати, уларнинг йиллар, ярим йилликлар давомида ўрганилиш тартиби, ҳажми, муддатлари кўрсатилган бўлади. Ҳар бир фаннинг йил ва ҳафта давомида неча соат ўтилиши ҳам шу ҳужжат билан меъёрланади. Ўқув режалари тегишли вазирликлар томонидан тузилади ва тасдиқланади. Бир типдаги ўқув юртлари учун тузиладиган ўқув режалари бир хил бўлади. Унинг бажарилиши шу типдаги ўқув юртлари учун мажбурийдир. Унинг муайян қисмини ўзгартириш, ижодий ёндошишга кўрсатилган ҳажмда ўзгартириш киритиш имконияти берилган.

Таълимнинг ҳар бир босқичида олдинга қўйилган мақсад ва вазифалардан келиб чиққан ҳолда ўқув фанларининг сони ва мазмуни белгиланади. Масалан, умумий ўрта таълим мактабларининг ўқув режасида 22 та фаннинг номи мавжуд. Олий ўқув юртларида йўналиш ва мутахассисликнинг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда ўқув фанларининг таркиби, мазмуни, узвийлиги ва узлуксизлиги эътиборга олинади. Уларнинг умумий рўйхати Вазирлар Маҳамаси томонидан тегишли вазирлик ва бошқарув органларининг тавсиясига кўра тасдиқланади.

Ўқув режасининг тузилиши қуйидагича бўлади.

Биз уни магистратура босқичининг *5А 141121–Ўзбек адабиёти мутахассислиги* ишчи ўқув режаси мисолида кўриб чиқамиз

Унда дастлаб ўқув даврининг тавсифи – тақсимоти берилади. У қуйидагича акс этирилади. Дастлаб семестрлар миқдори кўрсатилган. Улар – тўртта. Демак, бу босқичдаги ўқиш даври 2 йил бўлади. Биринчи босқичда икки семестр, иккинчи босқичда икки семестр ўқилади. Ўқишнинг ҳафталаб бўйича тақсимоти кейинги бандда кўрсатилган. Дастлаб уларда бевосита ўқиш билан боғлиқ бўлган иш ҳажми кўрсатилади. Демак, биринчи, иккинчи ва учинчи семестрларда 20 ҳафтадан, охириги семестрда 18 ҳафта ўқилиши белгиланган. Шундан кейин назарий таълим ва илмий фаолиятнинг ҳажми кўрсатилади. Агар биринчи семестрда жами 20 ҳафта ўқиладиган бўлса, шундан 16 ҳафтаси назарий таълимга,

4 ҳафтаси эса илмий фаолиятга ажратилади. Ёки иккинчи семестрда жами 20 ҳафта ўқиладиган бўлса, шундан 7 ҳафтаси назарий таълимга, 13 ҳафтаси эса илмий фаолиятга ажратилади. Ўқув даври тақсимоотида аттестация ва давлат аттестацияси, шунингдек, таътиллار миқдори ҳам ҳафталар ҳажмида кўрсатиб ўтилади. Уларнинг кўшилишидан бир семестрдаги вақт ҳажми юзага келади. Масалан, биринчи семестрдаги барча ҳафталарни ўзаро қўшсак (16+4+1+2) шу семестр учун ажратилган умумий вақт ҳажми (23 ҳафта) юзага келади.

#### 1. Ўқув даврининг тақсимооти

Семестр	Ўқув юкларининг ҳафталар бўйича тақсимооти			Аттестация ва давлат аттестацияси (ҳафталар)	Таътиллار (ҳафталарда)	Ҳаммаси (ҳафталар)
	Ҳаммаси	Назарий таълим	Илмий фаолият			
1	20	16	4	1	2	23
2	20	7	13	1	8	29
3	20	7	13	1	2	23
4	18	6	12	3(Д)	4	25
<b>Жами</b>	<b>78</b>	<b>36</b>	<b>42</b>	<b>6</b>	<b>16</b>	<b>100</b>

Д – давлат аттестацияси

II қисм ўқув жараёни режасига бағишланган.

Бу ерда ўқув фанлари ва илмий фаолият турлари номи, уларнинг ўрганилиш тартиби ва ҳажми, ўқув юкларининг (соат ва фоизларда), талабаниннг ўқув юкларининг, соатларининг семестр ва ҳафталар бўйича тақсимооти берилди. Аудиториядаги ўқув соатларининг тақсимооти ҳам шу қисмда акс этган. Жумладан, ҳар бир фан бўйича белгиланган маъруза, амалий машғулотлар, лаборатория машғулотлари, семинарлар, курс иши, мустақил таълимнинг ҳажми ва муддатлари мавжуд. Ўқув режасида фанлар муайян туркумларга ажратиб берилди. Уларни блоклар деган умумий ном бирлаштириб туради. Ўқув режаларида асосан, куйидаги блоклар мавжуд бўлади:

(кейинги саҳифага қаранг)



№	Ўқув фанлари ва илмий фаолият турлари номи	Ўқув юк. соат ва фоизларда		Талабанинг ўқув юклар маси, соатларда							Соатларнинг семестр ва ҳафталар бўйича тақсими				
				Аудиториядаги ўқув соатлари							Ўстақил ўлим	1	2	3	4
				Жами	Маъруза	Амалий машғулот	аборатория ишлари	Семинарлар	Курс иши	20		20	20	18	
				3	17	4	5	6	7	8		9	10	11	12
<b>I</b>	<b>2</b>	<b>3</b>	<b>17</b>	<b>4</b>	<b>5</b>	<b>6</b>	<b>7</b>	<b>8</b>	<b>9</b>	<b>10</b>	<b>11</b>	<b>12</b>	<b>13</b>	<b>14</b>	
1.00	<b>Умумметодологик фанлар</b>	<b>723</b>	<b>17</b>	<b>478</b>	<b>214</b>	<b>112</b>	<b>26</b>	<b>126</b>		<b>245</b>	<b>8</b>	<b>10</b>	<b>5</b>	<b>1</b>	
1.01	Фанларнинг фалсафий масалалари	90		60	30			30		30	3				
1.02	Илмий ижодиёт методологияси	90		60	26	12		22		30	3				
1.03	Чет тили	120		80	20	60				40	2	2			
1.04	Махсус фанларни ўқитиш методикаси	60		40	14	10		16		20		2			
1.05	Ахборот технологиялари	120		80	44	10	26			40		4			
1.06	Олий таълим менежменти ва иқтисодиёти	60		40	20	10		10		20		2			
1.07	Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар	96		60	30			30		36			3		
1.08	Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат	60		40	20	10		10		20			2		
1.09	Ўзбекистон Республикаси Конституцияси	27		18	10			8		9				1	
<b>II</b>	<b>Мутахасислик фанлари</b>	<b>1221</b>	<b>29</b>	<b>818</b>						<b>403</b>	<b>22</b>	<b>2</b>	<b>7</b>	<b>11</b>	
2.01	Адабиёт назариясининг илмий-асослари	120		80	40			40		40				4	
2.02	Тасаввуф ва тасаввуф адабиёти	90		60	30	30				30	3				
2.03	Адабий тур ва жанрлар эстетикаси	120		80	40	40				4	4				
2.04	Адабиёт фанларини ўқитиш методологияси	150		100	50	50				50	5				
2.05	Миллий истиқлол даври адабиёти	90		60	30	30				30			3		
2.06	Адабиёт ва фольклор	90		60	30	30				30			3		
2.07	Ўзбек адабиётшунослик тарихи	90		60	30	30				30	3				
2.08	<b>Танлов фанлари</b>	<b>471</b>		<b>318</b>						<b>153</b>	<b>7</b>	<b>2</b>	<b>1</b>	<b>7</b>	
B-1	Ўзбек романчилигининг тараккиёт тенденциялари	62		40	20	20				20	2				
	Бадий таҳлил тамойиллари	62		40	20	20				20	2				
	Ижод психологияси	62		40	20	20				20				2	
	Драма назарияси	62		40	20	20				20				2	
	Болалар адабиётида ижодий-услубий изланишлар	62		40	20	20				20	2				
	Адабиётнинг ҳозирги долзарб муаммолари	63		42	22	20				20		2			
	XX аср шеърляти	62		40	20	20				20	1			1	
	Махсус семинар	36		36				36		13				2	
B-2	Ўзбек классик насри муаммолари	104		67	30	20		12		20	1	2			
	Манокиблар тарихи адабий манба сифатида	104		67	30	25		12		20	1			2	
	Классик таржима муаммолари	104		69	30	25		14		20	3			1	
	Сарой адабиёти	123		79	30	25		14		20	2			2	
	Махсус семинарлар	36		36				36						2	

	Ҳаммаси	1944	46	1296					648	30	12	12	12
<b>Ш</b>	<b>Илмий фаолият</b>	<b>2268</b>	<b>54</b>	<b>1512</b>					<b>756</b>	<b>6</b>	<b>24</b>	<b>24</b>	<b>24</b>
3.01	Илмий педагогик иш	540		360					180	6	6	6	
3.02	Илмий тадқиқот иши	1239		826					413		13	13	17
3.03	Магистрлик диссертациясини тайёрлаш	489		326					163		5	5	7
	<b>Жами</b>	<b>4212</b>		<b>2808</b>					<b>1404</b>	<b>36</b>	<b>36</b>	<b>36</b>	<b>36</b>

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ТАСДИҚЛАЙМАН**  
Низомий номидаги ТДПУ ректори

**ИШЧИ ЎҚУВ РЕЖАСИ**

Академик даража-  
**МАГИСТР**  
Ўқиш муддати – 2 йил  
Таълим шакли -  
кундузги

«\_\_» \_\_\_\_\_ 200\_ йил.

Мутахассислик: 5A141121–  
*Ўзбек адабиёти*

М.Ў

**1. Ўқув даврининг тақсимоти**

Семестр	Ўқув юкласининг ҳафталар бўйича тақсимоти			Аттестация ва давлат аттестацияси (ҳафталар)	Таътиллар (ҳафта-ларда)	Ҳаммаси (ҳафта-лар)
	Ҳаммаси	Назарий таълим	Илмий фаолият			
1	20	16	4	1	2	23
2	20	7	13	1	8	29
3	20	7	13	1	2	23
4	18	6	12	3(Д)	4	25
<b>Жами</b>	<b>78</b>	<b>36</b>	<b>42</b>	<b>6</b>	<b>16</b>	<b>100</b>

Д – давлат аттестацияси

**II. Ўқув жараёнининг режаси**

<b>ДАВЛАТ АТТЕСТАЦИЯСИ</b>
1. Фанларнинг фалсафий масалалари
2. Мутахассислик фани (ёки фанлари)
3. Магистрлик диссертациясини ҳимоя қилиш

Изоҳлар:

Ушбу ўқув режаси асосида олий таълим муассасаси ишчи ўқув режасини тузади. Маъруза соатлари ҳажми аудитория вақтининг 50 фоизидан ошмаслиги лозим. Талаба билимини назорат қилиш ва баҳолаш ўқув йили давомида рейтинг тизими асосида амалга оширилади.

Ўқув ишлари бўйича проректор	С.С.Файзуллаев
Ўқув методик бошқарма бошлиғи	Д.У.Эргашев
Факультет декани	И.Азимов

Низомий номидаги ТДПУ илмий кенгашида маъқулланган

200\_ йил «\_\_» \_\_\_\_\_ №\_\_ -сонли баённома.

Умумий гуманитар ҳамда ижтимоий-иқтисодий фанлар. Ушбу қисм барча йўналиш ва мутахассисликлар учун бир хилда тузилади. Умумий математик ва табиий фанлар – бу қисм ҳам барча йўналиш ва мутахассисликлар учун бир хилда тузилади. Кейинги қисм умумкасбий фанларни қамраб олади. Ниҳоят мутахассислик фанлари алоҳида қисмни ташкил этади.

Олий таълимда профессор-ўқитувчилар томонидан бажариладиган ўқув-услугий, илмий-тадқиқот ва бошқа ишлар ҳажмини белгилаш бўйича вақт меъёрлари амал қилади. Унинг янги намунаси Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг 1998 йил 10 июлдаги 183-сонли «Олий ўқув юртлари профессор – ўқитувчилари томонидан бажариладиган ўқув ишлари ҳажмини белгилаш учун муваққат вақт меъёрлари ва ўқув-услугий, илмий тадқиқот ва бошқа ишлар асосий турларини тасдиқлаш тўғрисида» ги буйруғи билан тасдиқланган. Унга кўра олий таълимдаги иш турлари шундай гуруҳлаштирилади:

1. Ўқув-услугий ишлар. 2. Илмий-тадқиқот ишлари. 3. Ташкилий-услугий ишлар. 4. Маънавий-ахлоқий ва тарбиявий ишлар<sup>1</sup>

**Ўқув-услугий ишларга** олий таълим босқичларида маърузулар ўқиш, лаборатория ва амалий машғулотларни ташкил этиш, яқка тартибдаги машғулот ва консультацияларни ўтиш, ўқув амалиётига тайёргарлик кўриш ва бошқалар мансубдир.

Ўқув фанлари бўйича консультациялар, курс ишлари (КИ) ва курс лойиҳалари (КЛ) га раҳбарлик, консультация, тақриз ёзиш, қабул қилиш; Давлат аттестация синовларини ўтказиш; талабаларнинг рейтинг (назорат) синовларини текшириш, ўқув режасида кўзда тутилган назорат, ҳисоблаш-график, ҳисоблаш ишлари (намунавий

<sup>1</sup> Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг «Олий ўқув юртлари профессор – ўқитувчилари томонидан бажариладиган ўқув ишлари ҳажмини белгилаш учун муваққат вақт меъёрлари ва ўқув-услугий, илмий тадқиқот ва бошқа ишлар асосий турларини тасдиқлаш тўғрисида» ги 1998 йил 10 июлдаги 183-сонли буйруғи. – Олий таълим, Меъерий ҳужжатлар тўплами, Тошкент, Шарқ, 2001, 137-146-бб.

ҳисоблашлар, уйга берилган топшириқларни текшириш), малакавий амалиётга раҳбарлик, ҳисоботларни текшириш ва синовларни қабул қилиш; бакалавриятда битирув-малакавий ишларга раҳбарлик, консултация, тақризлаш; магистратура талабаларининг илмий педагогик фаолияти, малакавий ва педагогик амалиётга раҳбарлик, магистрлик диссертациясига раҳбарлик, магистрлик диссертациясига оппонентлик (тақризлаш), битирув ишлари (БИ) ёки магистрлик диссертацияси (МД) ҳимояси бўйича ДАК ишида қатнашиш, магистратура ёки аспирантурага номзодлик минимумини қабул қилиш бўйича ДАК ишида қатнашиш, аспирант ва тадқиқотчиларга раҳбарлик, докторантга илмий маслаҳатчилик, кафедрада педагоглар малакасини оширишга раҳбарлик, сиртки бўлим талабаларининг яқка тартибда консултация ва ёзма ишларини тақризлаш, малака ошириш институти (факультет) да ўқув машғулотлари ўтказиш ўқув-услугий ишлар мазмунини ташкил этади.

**Илмий-тадқиқот ишларига раҳбарлик**, бевосита илмий-тадқиқот ишлари билан шуғулланиш, ҳисоботлар тузиш, дарслик, қўлланма, монография ва мақолалар ёзиш; уларга тақриزلар ёзиш ёки уларни таҳрир қилиш, номзодлик ва докторлик диссертацияларини ҳимояга тайёрлаш, турли нашрларнинг таҳрир хайъатида иштирок этиш, олий ўқув юрти, вазирлик ва идоралар бошқарув органлари қошидаги комиссиялар ишида; ихтисослашган кенгашлар, илмий-услугий кенгашлар ишларида қатнашиш, шунингдек, талабалар илмий ишларига раҳбарлик қилиш киради.

**Илмий-методик ишлар** мундарижасига маъруза, амалий, семинар, лаборатория машғулотларига тайёргарлик; янги маъруза матнлари, машқлар ва масалалар тўпламлари, лаборатория практикумларини ёзиш, ишлаб чиқиш, нашрга тайёрлаш; дарслик ва ўқув қўлланмаларни ёзиш, нашрга тайёрлаш (ОЎМТВ грифи билан); янги методик кўрсатмаларни ишлаб чиқиш ва нашрга тайёрлаш; янги лаборатория ишларини қўйиш ва амалдагиларини янгилаш; талабалар билимини рейтинг-назорат учун янги вариантлар ишлаб чиқиш; интерфаол ўқув машғулотлари учун ўқув-методик қўлланмаларни ишлаш ва жорий қилиш; фанлар намунавий ўқув дастурини ишлаб чиқиш; ишчи ўқув дастурларини ишлаб чиқиш; электрон ўқув дарсликлар ва мультимедиа таълим воситаларини ишлаб чиқишда қатнашиш; таълим жараёнига АКТ жорий этиш бўйича компьютер дастурларини тузиш; Ўқув фани бўйича янги адабиётлар обзорини тузиш; талабаларни олимпиада ва илмий конференцияга тайёрлаш; олий таълимга ўқув материаллари тайёрлаш (компьютер ва

телевизион дастурлар); Иқтидорли талабалар учун топшириклар тузиш ва назорат иши, уй вазифалари, якка тартибдаги лаборатория ишлари бўйича материаллар тўплаш, очик ўқув машғулотлари (маърузалар) ўтказиш каби иш турлари мансубдир.

**Ташкилий-услубий ишлар қуйидагилардан иборат:** ОЎЮга киришда ёшлар билан касбга йўналтириш ишларини олиб бориш (ҳисобот тақдим этиш билан); қабул ҳайъатида ишлаш; кафедра, ОЎЮ, факультет Кенгашларида, илмий-методик кенгаш (ўқув-методик кенгаши) лар ишида иштирок этиш ва материаллар тайёрлаш.

**Маънавий-ахлоқий ва тарбиявий ишлар эса қуйидаги иш турларини қамрайди:** Академ гуруҳларда маънавий-ахлоқий ва тарбиявий ишларни якка ва умумий тартибда олиб бориш, гуруҳ раҳбарлиги, конференцияларни тайёрлаш ва ўтказиш ишлари, талабалар уйларида кечки вақт ва дам олиш кунлари тарбиявий ишлар ўтказиш, турли маъруза ва суҳбатлар уюштириш, клублар, ижодий тўғараклар, спорт секциялари ва тўғарак ишларини ташкил этиш, олиб бориш ва бошқалар.

Ҳар бир профессор-ўқитувчининг иш режаси конкрет иш шароитидан келиб чиққан ҳолда индивидуал тарзда тузилади. Шунинг учун ҳам улардаги иш турлари орасидаги ҳажм ва шакллар бир-бирлариникидан фарқли бўлиши мумкин. «2007-2008 ўқув йили учун таълим йўналишлари ва мутахассисликлар бўйича ўқув юкламаларини тузиш ва ўқув жараёнини ташкил қилишга оид услубий қўлланма» да: «Ўзбекистон Республикаси «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг учинчи босқичига ўтилди.. Бунда узлуксиз таълим тизимининг барча турларида жорий этилган меъёрий ҳужжатлар асосида таълим жараёнини ташкил қилиш, самарадорлигини ошириш ҳар бир таълим муассасасининг асосий вазифаларидан бири бўлмоғи лозим. Олий ўқув юртлиларида таълим жараёнини ташкил қилиш, сифатли бўлишини таъминлаш кўп жиҳатдан давлат таълим стандартлари ва намунавий ўқув режалар асосида ўқув йилининг бошланишидан аввал ўқув машғулотларини тўғри ташкил қилиш, режалаштириш, кафедралар ўқув юкламаларини тўғри тақсимлашга боғлиқ. Бу борада Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигининг буйруғи билан тасдиқланган вақт меъёрлари, Олий таълим меъёрий ҳужжатлари (Тошкент 2004 йил) асос бўлади. Лекин шу билан бир қаторда Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан жорий этилган меъёрий ҳужжатлар ҳар бир Олий ўқув юртига ўзининг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда,

маълум бир ўзгартиришлар киритиш ваколатлари ҳам берилган»<sup>1</sup>, - дейилади. Шу ҳужжатда профессор ўқитувчиларнинг ўқув юкламаларига оид тахминий жадвал ҳам берилган. Унга кўра:

Мутахасислик фанлари бўйича умумий ўрта таълим, лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўқув режалари билан мукаммал танишиш, ўқув методик, илмий-тарбиявий ишларни замонавий талаб нуқтаи назаридан режалаштириш ўзига хос хусусиятларга эга.

Ўқув режаларида ҳар бир фан учун ажратилган соатларнинг ҳажми ҳам, уларнинг қандай тақсимланиши ҳам кўрсатиб берилган. Биз бу ерда мисол сифатида магистратура босқичидаги ўқув режаси билан танишиб чиқамиз. У ерда касбий-таълим дастурининг иш сифими 4536 соат қилиб белгиланган. Улар 6 блокка ажратилган. Биринчи блокка Гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар киритилган (162 соат). Улар икки қисмдан иборат бўлиб, табиий, гуманитар ва техник фанларнинг фалсафий масалалари ҳамда илмий ижод услубиятини қамраб олади. Иккинчи блок математик ва табиий фанлардан иборат. У ўз ичига фан, техника ва таълимдаги ахборот технологияларини қамрайди (135 соат).

Учинчи блок йўналиш фанлари (243 соат) ҳамда тўртинчи блок Ихтисослик фанларидан (1728) иборат.

---

<sup>1</sup> Тузувчилар: С.С.Файзуллаев, Д.Эргашев, А.Қурбонов,- Тошкент, ТДПУ, 2007,

## **Машғулот режаси ва маъруза матнини тузиш, уларга кўйиладиган илмий-методик талаблар**

Дарсга тайёрланиш жараёнида албатта, машғулот режаси тузиш, режа асосида маъруза матни тайёрлаш, матнга кўйиладиган илмий-методик талаб акс эттирилиши лозим.

Маъруза матнида замонавий ахборот ва педагогик технологиялардан йирик методист олимлар, педогогларнинг иш тажрибаларидан кўргазмали воситалардан фойдаланиш кўзда тутилади.

Буларнинг барчаси бевосита ўқитувчининг шахсига боғлиқдир. Модомики, гап ўқув жараёнини ташкил этиш устида борар экан, энг аввало, ундаги иштирокчиларни кўз олдимизга келтирайлик: булар ўқитувчи ва ўқувчи (талаба) дан иборат. Ўқитувчи ўқувчининг дарсга келиш иштиёқини пайдо қилиши, унинг шу дарсга бўлган қизиқишларини шакллантириши, охир-оқибатда унинг илмий-педагогик маҳоратини орттириши керак. «Қизиқиш интеллектуал-маърифий мотив орқали пайдо бўлади. Бундай мотивни қўллаб-қувватлаш эса ўқитувчининг касбий бурчидир»<sup>1</sup>.

Ҳар бир ўқувчи (талаба)нинг тайёргарлик даражаси, ўқув материални қабул қилишлари бир хил бўлмайди. Айрим мутахассислар уларни тўрт туркумга ажратишади. Булар:

- 1) дарс мавзуси ҳақида ғира-шира маълумотга эга бўлганлар;
- 2) дарс мавзуси билан таниш бўлганлар;
- 3) дарс мавзуси ҳақида шахсий нуқтаи назарга эга бўлганлар;
- 4) мавзу ҳақида танқидий нуқтаи назарда турадиганлар<sup>2</sup>.

Ўқувчиларнинг бундай туркумланишини яхши билган ўқитувчи, уларга тегишли муносабат кўрсатишни ҳам билади. Демак, иш жараёнида у ўқувчиларидаги шу руҳий ҳолат ва имкониятлардан самарали фойдаланади.

---

<sup>1</sup> Аульбекова Г. Риторические приёмы в работе учителя-предметника. Алматы, Таймас, 2006, с.7.

<sup>2</sup> Ўша китоб, 7-8-бетлар.

Бевосита ўқитувчининг нутқига келганда шуни айтиш лозимки, «Нутқнинг маданийлигини таъмин этадиган тўғрилиқ, аниқлик, мантиқийлик, ифодалилиқ, бойлик, софлик, жўялилиқ каби бир қатор коммуникатив сифатлар мавжуд»<sup>1</sup>.

Бунда ўқитувчининг ўзидаги шахсий фазилатлар ҳам алоҳида роль ўйнайди. Булар қаторида биз қуйидагиларни энг муҳим фазилатлар сифатида санашимиз мумкин:

1. Мавзуни илмий асосда тасаввур қилиш ва ўқувчи (талаба)ларга илмий асосларда тушунтиришни билиш.

Гап қайси мавзу устида бормасин, у ўқитувчининг ўзи томонидан тўла илмий мантиқ асосида баён қилиниши, унинг илмий-назарий асослари реал тарзда тасаввур этилиши керак. Шундан кейингина ўқувчига мавзуни илмий асосларда тушунтириш ҳақида гап бориши мумкин. Ўқитувчининг ўзи билмаган мавзусини бошқаларга илмий асосда етказиб бериши мумкин бўлмаган ҳолдир.

Адабиётга оид машғулотларда уларнинг қайси фан бўлишидан қатъий назар таҳлилга тортилаётган манбаларнинг асл нусхалари, ишончли вариантлари асосида ҳукм юритиш керак. Гап адабий асарнинг бадиий хусусиятларини таҳлил этиш устида борар экан, албатта, мисолларнинг илмий ҳақиқатлар талабига тўла жавоб беришига қаттиқ амал қилиш шарт бўлади. Бунинг учун эса бир қатор шартларга риоя этиш талаб қилинади:

- 1) матннинг асл манбалардан олинган бўлиши;
- 2) унинг манбалари аниқ кўрсатилиши;
- 3) матнда имловий, пунктуацион, услубий, фактик хатоларнинг мавжуд эмаслиги;
- 4) уларда мантиқий зиддиятларнинг бўлмаслиги;
- 5) агар мисолларни бир неча манбалардан олиш имконияти бўлса, улар орасида энг мукамалларига таянишга интилиш.

Шу ўринда умумий ўрта таълим мактабларида, академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежларидаги бир тажриба хусусида тўхтаб ўтиш ўринли кўринади. Таълимнинг мазкур босқичларида матнлардан фойдаланишда бир неча усуллар кўзга ташланади. Асл матннинг ўзини бериш энг устувор усул сифатида ажратилиши мумкин. Бу тўғри йўл. Шунга қарамай, айрим ҳолларда, жумладан, ўқувчиларнинг ёш хусусиятларини назарга олганда, баъзан, бу усул

---

<sup>1</sup> Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. Тошкент, А.Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти. 2007, 47 б.



ўзини оқламаслиги мумкин. Шунда мазкур матннинг адаптация қилинган шакли ишга тушади. Унда мазкур матн ё қисман соддалаштирилади, ёки у тўлиғича табдил қилиниши ҳам мумкин.

Методика фанимиз тарихида асл матнларга устуворлик берилишини ифтихор билан эслаш мумкин. Фақат мумтоз адабиётимизнинг нисбатан кейинги даврларида яшаб ижод этган адибларимизгина эмас, қадимги туркий адабиёт намояндаларининг асарлари, Рабғузий, Хоразмий, Атоий, Саккокий, Лутфий, Алишер Навоий, Бобур, Хожа, Мунис, Огаҳий, Увайсий, Нодира, Завқий, Муқимий, Фурқат, Аваз Ўтар, Дилшод, Анбар Отин сингари кўплаб мумтоз ижодкорларимизнинг асарларидан намуналар ҳам асл ҳолида ўқувчиларга етказилиши яхши анъаналар қаторига кирган. Аммо бу ҳолат матнларнинг адабтация қилинишини инкор этмайди. Қадимги тош битиклар, Навоийнинг «Хамса» достонининг насрий баёни, айрим мумтоз жанрлар намуналарининг табдил ҳолатида берилиши фикримизнинг далили бўла олади.

Мазкур матнларнинг тегишли изох ва тушунтиришлар билан бирга берилиши ҳам яхши тажрибалар қаторида саналиши мумкин. Буларнинг барчаси асар мазмунини ўқувчилар томонидан осон ўзлаштирилишини кўзлаб қилинадиган методик тадбирлардир. Барибир, уларнинг орасида энг маъқули ва мақсадга мувофиқи, ўқувчиларни асл бадиият гўзалликларига кўпроқ олиб кирадигани матннинг муаллиф вариантыни тавсия этишдир.

2. Машғулот жараёнида нутқнинг адабий тилга мувофиқ ва мантиқли бўлишига эришиш.

Ўқитувчи ўқувчи (талаба) учун ҳар доим намуна ва ўрганиш манбаидир. Ўқитувчининг адабий тилда соф, тиниқ ва бекаму кўст тарзда сўзлай олиши биринчидан, мавзунинг осон ва тез ўзлаштирилишига замин яратса, иккинчидан, ўқувчи (талаба) ларнинг кўнглида ўқитувчига нисбатан катта завқ ва ҳавасни уйғотади. Бу биринчисидан ҳам кўра муҳимроқдир.

3. Нутқнинг ранг-баранг ва бой бўлишини назорат қилиб бориш.

Маъруза жараёнида бир хилликдан, ортикча ва ўринсиз такрорлардан қочиш керак. Бунинг учун мавзуни тавсифлаб беришга имкон берадиган, унинг асосий моҳиятини кўрсатишга хизмат қиладиган фактлар, мисоллар, сўз, ибора ва гаплардан, методик усуллардан, мувофиқ технологиялардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Методист олимларнинг кузатишларига қараганда 2 ёшли болада 30-100, 4 ёшда 1000-4000, 6-7 ёшда 3000-7000, 10-11 ёшида 6000-12000, 16-17 ёшида 15000-25000 сўздан фойдаланиш имконияти бўлади. Демак, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг кейинги босқичларида биз бу рақамларнинг кўпайишини тасаввур қилишимиз мумкин. Ўқитувчи бундай имкониятни кенгайтириш йўлини излашда фақат дарслик материаллари, машғулотларда жалб этилган бадиий асарлардангина эмас, балки ўзининг нутқидан ҳам имконият сифатида фойдаланиши мумкин бўлади. Агар ўқувчининг ўз ўқитувчисига «биринчи тақлид объекти» сифатида қарашини назарда тутадиган бўлсак, бу омилнинг нечоғли кучли самара беришини тасаввур этиш қийин кечмайди.

Биз баъзан ўқувчиларнинг нутқида бир хилда такрорланадиган қолипларни илғаб қоламиз. Бу ҳам аслида ўқувчининг хатосигина эмас, балки ўқитувчининг ўзи шакллантирган, ўзи тайёрлаган натижалардан биридир. Оддийгина иншонинг муқаддима (кириш) қисмини олиб кўрайлик. Ўқувчилар кўпинча мана шу қисмда қийналишади. Уларда материалга ёндашишдаги хилма-хиллик, ранг-баранглик, ижодийлик етишмайди. Бунинг асосий сабабларидан бири ўқитувчининг ўқувчилар билан муайян адибнинг ҳаёти ва ижоди, ўрганилаётган давр ва адабий асар ҳақидаги кириш машғулотларининг имкониятларидан, асар таҳлили ва матн устидаги ишлардан унумли фойдалана олмаганида бўлиши мумкин. Ваҳоланки, дастлаб, асар ҳақидаги фикрларни умумлаштиришда тегишли режа тузилса, режанинг ҳар бир банди ҳақида пухта мулоҳазалар юритилса, нима учун айти шу банднинг зарурлиги ҳақидаги хулосалар асосланса, бундай камчиликларнинг олди олинган бўлар эди. Тузилган режаларда хилма-хилликлар бўлиши мумкин. Бу зарарли эмас, ҳатто фойдали ҳамдир. Фақат мана шу хилма-хилликнинг сабаблари ойдинлаштириб кетилса, юқорида айтилган бир хилликка барҳам берилган, сўзга камбағалликнинг олди олинган бўлар эди.

Иншонинг кириш қисмида ёзувчининг ҳаёти ва ижодига боғлиқ бўлган ходисалар, асарнинг яратилиш тарихи, асар ва у яратилган давр ходисалари орасидаги боғланишлар, асарда тилга олинган мавзу ва ғояларнинг замонавийлиги ҳамда долзарблиги, санъатнинг бошқа турларида мазкур мавзунинг ёритилиши ва бошқалар акс этиши мумкин. Мавзуга оид эпиграфларни танлаш ҳам ўқувчиларни фикрлашга, мустақил мушоҳадага ундайдиган омиллар қаторида туради. Эпиграф сифатида асарнинг ўзидан олинган цитата, бошқа

адиблар ёки йирик арбобларнинг асар ёки адибнинг ўзи ҳақидаги фикрлари, халқ ҳикматлари ва мақоллардан фойдаланиш мумкин.

4. Ҳар бир мавзунинг қисқа, аммо аниқ ва тушунарли тарзда ёритилишини таъминлаш.

Ўқитувчининг диққат марказида ҳар доим ўқувчи шахси туриши керак. Шундагина у мавзунинг унга етиб бориши ҳақида кўпроқ қайғура бошлайди. Тўғри фикрнинг биринчи белгиси унинг ишончлилигидир. Бунинг устига у қисқа ва тушунарли бўлса нур устига нур бўлади. Узун нутқ ва тушунтиришларнинг самарасиз кетишини эздан чиқармаслик керак. Арабларда жуда яхши бир мақол мавжуд. Унда айтилишича, «Айтдинг – ишондим, такрорладинг – шубҳаландим, қасам ичдинг – ёлғонлигини билдим». Бунга йўл қўймаслик учун ўқувчининг ҳам оғзаки, ҳам ёзма нутқи доимо диққат марказида туриши керак. Биргина мисол келтирайлик. Ўқувчи иншосидаги «адибнинг ижодида ғазал ва мураббалардан ташқари чистон ва луғзлар ҳам етакчи ўрин тутди» деган гапнинг Муқимий ижодига тегишли эканлиги назарда тутилса, унинг мантиқан, факт сифатида тўғри эмаслигини кўрсатиш керак бўлади. Зеро, Муқимий ижодида «чистон ва луғзлар ҳам етакчи ўрин» тутган эмас. Ёки «Фарҳод бутун бошли бир армияга қарши мардонаворлик билан курашди», «Бобур кўплаб асарларини ўзи нашр қилдирди» сингари ҳолатларда айрим тушунча ва атамаларнинг ўзи тегишли бўлмаган даврларга алоқалантирилиши ҳам шундай мантиқий бузилишлар сирасига киради. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Демак, ўқувчилар билан ишлаш жараёнида уларнинг тегишли факт ва материалларга онгли тарзда, ўйлаб туриб мурожаат этишларини одат тусига киритиш, яъни уларда шу соҳага оид кўникма ва малакаларни тўғри шакллантириш талаб этилади. Мантиқий хатоликлар фақат фактларни бузиб қўллашда эмас, балки матндаги мантиқий алоқадорликни бузишда, асоссиз хулосалар чиқаришда, нутқнинг бош, ўрта ва якуний қисмлари орасидаги боғланишларнинг узилиб қолишида ҳам намоён бўлиши мумкин.

Нутқни эшитиб туриб ҳис этишда мураккабликлар анчагина кўп бўлади. Тажрибали ўқитувчилар бундай мураккабликларни ҳамда улар келтириб чиқариши мумкин бўлган қийинчиликларни ёрқин тасаввур этганлари учун амалиётда содда ва тушунарли сўзларни қўллаш пайида бўлишади. Бунда ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ҳам, уларнинг адабий тайёргарлиги ҳам назарга олинади. Борди-ю, тушунарсиз сўзлар қўлланадиган бўлса, дарс самарадорлигига салбий таъсир юзага келади. Ўқувчиларнинг

мавзуни тушуниш даражалари пасаяди, энг ёмони, уларнинг бадиий асар моҳиятини англаш ва ҳис қилиш имконлари ўқитувчи томонидан чегаралаб қўйилади. Бунинг асосий сабабаларидан бири ўқувчилар эътиборини тўлиқ тортолмаслик, адабий материалга нисбатан ўқувчилар қизиқишини ҳосил қила билмаслик, синфдаги ўқувчилар сонининг кўплиги, улар орасида шовқин-суроннинг бўлиши ёки ўқитувчи нутқидаги айрим камчиликларга кўра унинг ўқувчиларга тўла етиб бормаслиги бўлиши мумкин.

**Адабиёт дарсларининг тегишли тарзда эмоционал бўлишига эътибор бериш.**

Адабиёт дарслари шу фаннинг талабига кўра ҳам эмоционал бўлмоғи керак. Муайян адабий матнни ўқишдан бошлаб, унга муносабат билдиришда ҳам шу хусусиятнинг очиқ кўриниб туриши дарс самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатадиган омиллардан биридир. Аммо бунда ҳам меъёр тушунчасига тўла амал қилиш керак бўлади. Масалан, ёзувчининг таржимаи ҳолини ўтишда, айниқса, унинг ўз қўли билан ёзилган маълумотларда эмоционалликнинг чегаралангани маъқул бўлса, бевосита асарлар таҳлилида унга кучлироқ зарурат сезилади.

Қуйида олий таълимнинг бакалавриат босқичи учун мўлжалланган айрим маъруза матнларидан намуналарни ҳавола қиламиз:

**Таълим босқичларида Ойбек ҳаёти ва ижодини ўрганиш**

*1.1. Ойбек ҳаёти ва ижодини ўрганишнинг дастурларда акс этиши.*

Ойбек ҳаёти ва ижоди умумий ўрта таълим мактабларида, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида анча изчил ва батафсил ўрганилади. Жумладан, умумий ўрта таълим мактабларининг 5-синфида Ойбекнинг «Гулнор опа» ҳамда «Фонарчи ота» ҳикояларини ўрганиш кўзда тутилган. Айни пайтда дастурда ёзувчи ҳақида маълумот бериш ҳам кўзда тутилган. Буларнинг барчаси учун 4 соат вақт ажратилган. Шунингдек, 8- ва 9-синфларда ҳам Ойбекнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш кўзда тутилган.

Буларни қуйидаги жадвалда кўрсатиш қулайроқ кўринади.

Синфлар Дастур мазмуни	5-синф	8-синф	9-синф	изоҳ
Ажратилган соатлар	4	3	5	Жами 12соат
Таржимаи ҳол	Ёзувчи ҳақида маълумот	Адиб ҳақида маълумот	Ойбек ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот	
Ўрганила-	«Гулнор опа»,	«Навоий»	«Қутлуғ қон» романи	

диган асар номи	«Фо-нарчи ота»		Шеърлар. «Чимён дафтари» шеърӣй туркуми. «Наъматак»	
Асарни ўрганиш мазмуни	«Гулнор опа» ҳикоясида болалар оламининг маҳорат билан ифодаланиши. Гулнорнинг Яширин туйғулари тасвири. Ҳикоя қаҳрамонининг Гулнор опага бўлган муносабатида ажойиб инсоний фазилатларнинг балқиб кўриниши. «Фонарчи ота» ҳикоясининг бадиий ўзига хослиги. Фонарчи отаниннг эзгу инсоний фазилатлари.	«Навоий» романининг ёзилиши ҳақида муаллифнинг эҳтиросли хотиралари. Келтирилган парчаларда Навоий фаолияти уч қиррасининг ёритилиши. Шоирнинг ижод аҳли билан мулоқотлари, уларга ғамхўрлиги, буюк асарларининг яратилиш жараёни; Навоийнинг мамлакатда тинчлик ва осойишталик, теурийзодалар ўртасидаги ихтилофларни бартараф қилиш учун олиб борган кураши; унинг давлат арбоби сифатидаги фаолияти тасвири. Романдаги тарихий ва тўқима қаҳрамонларнинг Навоий сиймосини ёритишдаги ўрни.	«Қутлуғ қон» романининг ижодий тарихи. Романда 1916 йил миллий-озодлик ҳаракати мавзуининг акс этиши. Кенг халқ оммасининг жадидчилик ғояларини қабул қила олмаганликларига ижтимоий сабаблар. Ойбек шеърӣятаида инсон ва табиат тасвири. Лирик қаҳрамон руҳий оламининг табиат манзаралари орқали инкишоф этилиши. «Наъматак»-Ойбек лирикасининг тимсоли сифатида. Ойбек шеърӣятаида фикр ва туйғу бирлиги. Шоир лирикасининг бадиий латофати. Шоирнинг бадиий тасвир воситаларидан маҳорат билан фойдаланиши.	
Образлар тизими	Гулнор опа образи Фонарчи ота образи	Романда шоир образи талқини.	Романдаги образлар галереяси. Йўлчи ва Гулнор образларида севги ва вафо мавзуларининг бадиий мужассамланиши. Йўлчи ва Мирзакаримбой образлари. Мирзакаримбой тадбиркорлик, хушёр ақл тимсоли бўлиш билан бирга шафқатсизлик, бемехрлик рамзи сифатида. Мирзакаримбой образида инсонга хос салбий жиҳатларнинг акс этиши. Романда халқ образи. Йўлчи ва оддий халқ вакиллари. Йўлчи ва Абдушукур образлари.	
Асар тили		Асар тилининг жозибадорлиги ва давр руҳини етказиб бера олиш қудрати.	Асар тилидаги бадиий-услубий бўёқлар фаввораси.	
Услуб	Ҳар иккала ҳикоядаги ёзувчи		Асар тилидаги бадиий-услубий бўёқлар фаввораси. «Чимён дафтари» XX аср	

	услугига хос самимият		ўзбек лирикасининг шох намуналаридан бири сифатида.
Аҳамияти	Ҳикоянинг тарбиявий аҳамияти		Романнинг бадиий қиммати. Қаҳрамонлар образини яратиш ва асар композициясини тузишда ёзувчи маҳорати. Ойбекнинг XX аср ўзбек насри ва шеърияси тараққиётига қўшган ҳиссаси.
Назарий маълумот		Тарихий роман	Роман ҳақида маълумот. Табиат лирикаси.

Биз ушбу жадвалдаги маълумотларни ўрганиш асосида бир қатор хулосаларга кела оламиз. Бу хулосаларимиз асарлар мазмунига ҳам, адибнинг таржимаи ҳолига ҳам, асарнинг таркибий қисмларига ҳам, асар билан боғлиқ бўлган назарий маълумотларга ҳам тегишлидир. Улар орасидаги энг муҳим хулосалар сифатида эса қуйидагиларни ажратиш мумкин:

1. Дастурда Ойбек ҳақида, унинг ижоди ҳақида яхлит тасаввур бериш асосий мақсадлардан бири бўлган.

2. Бунда Ойбекнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида узвийлик ва узлуксизлик тамойилларига риоя этишга жиддий ҳаракат очиқ сезилиб туради.

3. Дастурни тузишда, унга материаллар танлашда педагогика, хусусан, дидактикадаги асосий тамойилларга имкони бориша таянишга ва уларни ҳисобга олишга ҳаракат қилинган.

4. Осондан қийинга, соддадан мураккабга томон бориш сингари асосий тамойиллар дастурни тузишга асос бўлиб хизмат қилган.

Шунга қарамай, дастур билан танишиш шуни кўрсатадики, унда бир қатор ноқислик ва етишмовчиликлар ҳам мавжуд. Уларнинг назаримизда бир мунча жиддийроқ бўлганларини эслатиб ўтмоқчимиз. Булар:

1. Адибнинг ҳаёти ва ижодини ўрганишда қатъий мазмун чегаралари кўрсатилиши керак эди. Жумладан, адибнинг таржимаи ҳолини ўрганишда ўз ҳолига ташлаб қўйиш мавжуддек кўринади. Чунки дастурий талабларда таржимаи ҳолнинг қайси жиҳатларига урғу бериш кераклиги кўрсатилган эмас. Дарсликлардаги айрим фактик ва фикрий такрорларнинг дастурдаги мана шу мавҳумлик билан алоқадор ҳолда юзага келганлигини қайд этиш ўринли бўлади.

2. Болаларнинг ёш хусусиятлари айрим ҳолатларда инобатга олинмагандай туюлади. Буни айрим мисолларда кўрсатишга ва изоҳлашга ҳаракат қилайлик. 5-синфда Ойбек ижодидан танланган ҳикоялар, хусусан, уларнинг биринчиси, болаларнинг ёш хусусиятларига унчалик тўғри келмайди. Гарчи ҳикоянинг мазмуни ва мавзуси болалар учун мўлжалланган бўлса-да, ундаги воқеалар тизими 11-12 ёшли болаларнинг синфда муҳокама қилиши учун мақсадга мувофиқ кўринмайди.

2.1. 9-синфда ўрганилиши кўзда тутилган асарларнинг ҳажми ва кўлами ҳам болаларнинг ёш хусусиятларига мос эмас. У ерда кўзда тутилган асарлардан фақат биринчисигина кифоя қилар эди. Ойбек шеърятини, айниқса, бутун бошли бир туркумни таҳлил қилиш учун ажратилган соатлар имкон бермайди.

2.2. Танланган материал билан ажратилган соатлар нисбати орасидаги зиддият. Ниҳоятда кенг маълумотлар беришни ҳамда катта ҳажмдаги материалларни ўрганишни кўзда тутиш албатта ният нуқтаи назаридан жуда яхши. Бироқ унинг амалиётдаги ижроси ўқитувчиларни бир озгина қийнаб кўйишини ҳам назардан қочирмаслик керак.

Буларнинг барчаси дастурларга ўқитувчиларимизнинг ижодий ёндошувлари зарурлигини кўрсатиб турибди. Демак, биз иш жараёнида, бевосита амалиётда ана шу нуқталарга жиддий эътибор беришимиз, ҳар бир синфнинг ўз анъаналари, адабий тайёргарликларидан келиб чиққан ҳолда иш тутишимиз керак бўлади.

### *1.2. Ойбек ҳаёти ва ижодини ўрганишнинг дарсликлардаги ифодаси.*

Ойбек ҳаёти ва ижодининг дарсликларда акс этишини кузатиш ҳам муҳим масалалардан биридир. Чунки, дарслик асосан дастурлар асосида яратилади. Шундай экан, дастур талабалари дарсликларда қандай даражада акс этган?

Биз бу саволга Ойбек ҳаёти ва ижоди мисолида жавоб беришга уриниб кўрамиз.

Дастурлар таҳлилида кўриб ўтганимиздай, Ойбекнинг ҳаёти ва ижоди 5-, 8-, 9-, 11- синфларда ўрганилади. Биз фақат таржимаи ҳолнинг бу дарсликларда берилишини кузатишга ҳаракат қиламиз.

1. Дастлаб эътиборни тортадиган нарса адибнинг расмидир. Нима учундир дарсликларимизда адибнинг бир хилдаги расмлари берилади. Бунинг ўрнига адибнинг ижодий иш билан машғул бўлиб турган бирор ҳолати, ёки унинг бошқа адиблар билан бирга тушган расмларини бериш мақсадга мувофиқ бўлмасмикан?

2. Агар 5-синф дарслигида «У 1905 йилнинг 10 январида Тошкентда туғилган» дейилган бўлса, 8-синф дарслигида «Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек 1905 йилнинг 10-январида Тошкент шаҳрининг Говкуш маҳалласида, бўзчи оиласида туғилди» дейилади. Ушбу тавсифда туғилган жойнинг аниқлаштирилгани, унинг оилавий-ижтимоий келиб чиқишига ҳам эътибор берилгани кўриниб турибди.

3. Оилавий ҳаётда адабиётга бўлган алоҳида эътиборнинг мавжудлиги таъкиди ҳам 8-синф адабиёт дарслигининг афзал томонини кўрсатиб турибди.

4. Адибнинг ўқиш йилларини кўрсатувчи воқеа-ҳодисаларда эса такрорийлик асосий ўринни эгаллайди.

5. Ҳар икки таржимаи ҳолда ҳам шу синфларда ўрганилиши кўзда тутилган асарлар ҳақида ҳеч нарса дейилмайди. Ваҳоланки, 8-синф дастурида

асарнинг яратилиш тарихини эслатиб ўтиш асосий талаблардан бири сифатида уқтириб ўтилган эди.

Булардан келиб чиқадиган хулосалар шундан иборатки, дарсликларда узвийлик ва узлуксизлик тамойилларига риоя этишга ҳаракат қилинган. Шунга қарамай бу тамойил тўлиғича амал қилади дейиш қийин. Уларда такрорийлик элементлари анча устувор. Дарсликларда материалларни беришдаги бир хиллик кўзга ташланади. Ваҳоланки, бунинг ўрнига уларни хилма-хил қилиш, шу орқали ўқувчиларнинг адиб ҳаёти ва ижодига, булар асосида эса умуман адабиётнинг ўзига ҳам қизиқишларини орттириш имконияти яратилган бўлур эди.

Аслида Ойбекнинг ҳаёти ва ижоди ўқувчиларимизнинг билимларини кенгайтиришда ҳам, уларнинг ахлоқий-маънавий фазилатларини шакллантириш ва такомиллаштиришда ҳам ниҳоятда кенг имкониятларга эга. Биргина Ватан ва ватанпарварлик мавзусини олайлик. Ойбекнинг бутун ижоди мана шу мавзуни ёритишга, унинг турли қирраларини ўзига хос тарзда талқин қилишга қаратилган десак муболаға бўлмас. Бу гап Ойбекнинг эпик асарларига қанчалик тегишли бўлса, унинг лирикасига ҳам шу даражада тааллуқлидир. Биргина «Ўзбекистон» шеърини эслайлик. (Вақт имконияти бўлса шеър таҳлил қилинади)

Умуман, адабиётшуносларимиз, Ойбек таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан жуда катта ишларни амалга оширишди. Бу масалада методист–олимларимиз таълим босқичларида дарс бераётган, тарбиявий ишлар билан шуғулланаётган касбдошлари олдида қарздор бўлиб турибди.

Тавсия этиладиган адабиётлар:

1. Абдурахмонов Ғ. Ойбек асрларининг тили ва услуби. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 28-32-бетлар
2. Жўраев К. Мактабда Ойбекнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш. Ўқитувчилар учун методик қўлланма. Т.: Ўқитувчи, 1974.
3. Мирвалиев С. Ойбек-романнавис – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 10-13-бетлар
4. Мўминов Ғ. – Ойбек ва халқ оғзаки ижоди. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 25-28-бетлар
5. Каримов Н., Мамажонов С., Назаров Б., Норматов У., Шарафидинов О. XX аср ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи, 1999, 196-224-бетлар
6. Каримов Н. Ойбекнинг XX аср ўзбек адабиёти тараққиёти тарихидаги ўрни. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 3-6-бетлар– Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 3-6-бетлар
7. Назаров Б. Ойбек ижодини ўрганиш муаммолари. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 6-10бетлар
8. Норматов У. Адибнинг университет даври ижодий тафаккуридаги эврилишлар. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 13-17-бетлар
9. Расулов А. Биографик метод ва Ойбек ижодини ўрганиш масалалари. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 32-36-бетлар



10. Раҳимжонов Н. Ойбек шеърлятида гўзаллик концепцияси. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 19-22-бетлар.
11. Сабирдинов А. Ойбек дostonларининг бадий-услубий хусусиятлари. Тошкент, Истиклол, 2003.
12. Тўйчиев У. Ойбекнинг шеър узилиши – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 36-38-бетлар.
13. Ҳаққул И. Ойбек – Навоийшунос. – Ойбек ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. Тошкент, Фан, 2005. 17-19-бетлар
14. Умумий орта таълимнинг ДТС ва ўқув дастури. Таълим тараққиети ахборотномаси. Тошкент, Шарқ, 1999, 1-махсус сон
15. Ҳусанбоева К. Ўқувчиларни мустақил фикрлашга ўргатиш. – Т.: 2004, 11-12-бетлар
16. Kattabekov A., Yoʻldoshev Q., Boltaboyev H. Adabiyot. 8-sinf uchun (darslik-majmua). – Т.: Оʻqituvchi, 2001. - 448 б.
17. Shojalilov A., Toshmatova G., Matjonov S., Sariyev Sh. Oʻqish kitobi, 4-sinf uchun darslik, - Т.: Оʻqituvchi, 2003. -336 б.
18. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan oʻquv dasturi.- // Maʼrifat gazetasi, 2006- yil, 4-Oktabr.
19. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan oʻquv dasturi.- // Maʼrifat gazetasi, 2006- yil, 7-Oktabr.
20. Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-9-sinflari uchun Adabiyotdan oʻquv dasturi.- // Maʼrifat gazetasi, 2006- yil, 11-Oktabr.
21. Yoʻldoshev Q. «Adabiy saboqlar. 8». Umumtaʼlim maktablarining 8-sinf «Adabiyot» darsligi uchun metodik qoʻllanma. - Т.: Sharq, 2004. – 160 б.

## **Олий таълимда машғулотларни ташкил этиш йўллари**

Олий таълимда машғулотлар маъруза, амалий машғулот, семинар, мустақил иш бўлимларга бўлинади. Машғулотларнинг барча турлари ҳар бир бўлимга оид хусусиятларнинг ички ва ташқи омилларига боғлиқ ҳолда ташкил қилинади.

Олий таълимда маъруза машғулотлари айрича аҳамият касб этади. **Маърузани** режалаштираётганда биринчи навбатда унинг мазмунига аҳамият берилади. Ўқув дастурларида талабанинг ҳозиргача олган билимлари ва унинг бундан кейин эгаллаши лозим бўлган билим, кўникма ва малакларини назарга олган ҳолда тегишли кўрсатмалар берилади. Бу кўрсатмалар маърузанинг мазмунига ҳам, уни ташкил этиш методикасига ҳам алоқадор бўлиши мумкин.

Маърузани талабаларга етказишнинг методикаси иккинчи даражали масалалар қаторига кирмайди. Аслида, олий таълимда таҳсил олаётган талабанинг олам ҳодисаларига диалектик ёндашуви, уларга нисбатан танқидий нуқтаи назарнинг шаклланиши ва такомиллашуви кўп жиҳатдан лекция машғулотларининг ташкил этилишига ҳам боғлиқдир. Маърузаларда ҳодисаларнинг асл моҳияти қанчалик теран очиб берилса, уларга ёндашувларнинг хилма-хиллиги ҳамда бу хилма-хилликларнинг сабаблари қанчалик аниқ ва ишонарли ёритилса, талабанинг шу соҳага бўлган қизиқиши ҳам, унинг мазкур ҳодисаларга нисбатан шахсий нуқтаи назари ҳам шунчалик ортиб ва реаллашиб боради.

Таълимнинг қайси босқичида бўлмасин, маъруза ва суҳбатлар жараёнида ўқитувчи асар мазмунини айтиб беришдан тийилиши керак. Машҳур рус методисти А.Д.Алферов айтганидай: «Биз дарсликларда адабий асарларнинг мазмунини баён этишни нопедагогик иш деб ҳисоблаймиз; ... бундай баён ҳеч қачон ёзувчининг ўзи чеккан дардларни туйишга мажбур қила олмайди, бунинг устига у ўқувчидан асл манбага мурожаат қилиш эҳтиёжини

тортиб олади (ахир у асар мазмунини билади-да!) Бундай баён ёшларни адабиётнинг руҳи бўлган жонли, ижодий таъсирни ўз танида ҳис этиш имконидан маҳрум қилади»<sup>1</sup>. Бу фикрлар фақат дарслик ва қўлланмалар учун эмас, балки маъруза ва суҳбатлар учун ҳам тўлалигича тааллуқлидир. Маърузаларнинг янги, замонавий ахборот ва педагогик технологиялар асосида ташкил этилиши бугуннинг энг муҳим талабларидан биридир.

Маърузалар ўқув дастури асосида шаклланади. Уларнинг тартиби ва мазмуни давлат таълим стандарти, намунавий дастур ва ишчи ўқув дастурларида акс этади. Буни шундай ифодалаш мумкин:

Намуна сифатида биз битта мавзунинг матнини келтиришимиз мумкин:

**Маъруза мавзуси: «Лирик асарларни ўрганиш» (2 соат)**

**Мақсад:** талабаларга лирик асарларни ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақида маълумот бериш, уларда таълимнинг турли босқичларида лирик асарларни таҳлил қилишга оид кўникма ва малакаларни шакллантириш. Ушбу мақсадни амалга ошириш учун бир қатор вазифалар белгиланиши керак. Буни биз иш режаси сифатида тавсия этишимиз ҳам мумкин:

**Р е ж а :**

1. *Лирик асарларни жанр хусусиятларига кўра ўрганиш.*
2. *Лирик асарларни қабул қилишнинг ўзига хос хусусиятлари.*
3. *Поэтик матнни таҳлил қилиш йўллари.*
4. *Лирик асарларни ўрганишдаги педагогик техника.*
5. *Лирик асарларни мактабда ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари.*
6. *Лирик асарларни академик лицей ва касб ҳунаар коллежларида ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари.*
7. *Лирик асарларни олий таълимда ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари.*

Маъруза ўз олдига қўйган мақсад ва вазифалар муайян натижаларни ҳам кўзда тутаяди. Шунинг учун ҳам педагог бу натижаларни аниқ тасаввур этиши керак. Мазкур машғулот учун қуйидаги натижаларни режалаштириш мумкин:

*Талаба қуйидагиларни билиши керак:*

- лирик асарларнинг жанр хусусиятларини ҳамда бу хусусиятларни таълимнинг турли босқичларида эътиборга олишни;

- лирик асарларни қабул қилишда ҳар бир ўқувчининг индивидуал хусусиятларга эгаллиги ва бу хусусиятларни таълим жараёнида назарда тутишни;

- лирик асарларни таҳлил қилишнинг педагогик асосларини билишни;

**Маъруза матнининг мазмуни:**

<sup>1</sup> Қаранг: Семёнов А.Н., Семёнова В.В. Вопросы и задания по методике преподавания литературы. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003, с. 22.

Бизда шеърӣ жанрлар, лирик асарлар ҳақида ёзилган тадқиқотлар ниҳоятда кўп. Бу бежиз эмас. Аслида бизнинг адабиётимиз тарихи том маънодаги лирик асарлар тарихи десак муболаға бўлмайди. Классик адабиётимиздаги ғазал минг йиллар давомида адабиётимизнинг бутун куч ва қудратини, тилимизнинг назокат ва тароватини кўрсатадиган бир белги, кўрсаткич бўлиб келганлиги бунинг ёрқин бир далилидир.

Лириканинг ўзига хос хусусиятлари нималардан иборат? Дастлаб шу саволга жавоб бериб кўрайлик. Бунинг учун назарий китобларни варақлашга тўғри келади. Биз «Адабиётшунослик терминлари луғати, адабиётшуносликка кириш, адабиёт назариясига оид дарсликлардаги таърифлар билан қизиқамиз. Мана улар:

**Жамол Камолда:**

«Қадим Юнонистонда лирика мусиқа ва рақс санъатлари билан узвий, чамбарчас ҳаёт кечирган экан, Шарқда ҳам шундай бир ҳолни кузатиш мумкин. Шарқда энг буюк мутасаввуф шоир Мавлоно Жалолоддин Румий ҳам ўзининг сўфиёна ғазалларини рубоб жўрлигида, рақсга тушиб айтган. Ўзбек халқининг севимли классик шоири Бобораҳим Машраб ўз шеърларини танбур оҳанглари билан орасталаб куйлаб юргани эл орасида маълум.

Лирика инсон ўз шахсини таниган, ўзини шахс сифатида англаган, ўзини олам ичра яна бир олам деб билган ва ташқи, объектив оламга янгича қараган шароитларда пайдо бўлади... Лирика парвозини ҳамиша жамият ҳаёти белгилайди»<sup>1</sup>.

**Тўхта Бобоевда :**

«Лирика (Юнон лирисжс – лира жўрлигида куйлаш) – бадий адабиётнинг асосий турларидан бири бўлиб, бирор ҳаётӣ воқеа-ҳодиса таъсирида инсон қалбида туғилган руҳӣ кечинма, фикр ва туйғулар орқали воқеликни акс эттиради»<sup>2</sup>.

**Дилмурод Қуронова:**

«Лирика (юн. чолғу асбоби) адабий тур сифатида қадимдан шаклланган бўлиб, ўзининг бир қатор хусусиятларига эгадир. Лириканинг белгиловчи хусусияти сифатида унинг туйғу кечинмаларни тасвирлаши олинади. Яъни эпос ва драмадан фарқли равишда лирика воқеликни тасвирламайди, унинг учун воқелик лирик қаҳрамон руҳӣ кечинмаларининг асоси, уларга туртки берадиган омил сифатидагина аҳамиятлидир»<sup>3</sup>.

**«Адабиётшуносликка кириш»да:**

«Лирик турга кирувчи асарлар одатда кичик ҳажмли бўлишига қарамай, турмушни бадий, образли акс эттиришининг барча хусусият ва белгиларига эга. Лирик турга кирувчи асарларда конкрет индивидуал кечинмалар орқали типик кечинмалар ифодаланади. Шу орқали лирик асарда бадий умумлаштириш вужудга келади»<sup>4</sup>.

<sup>1</sup>Жамол Камол. Лирика. – // Адабиёт назарияси. Икки томлик, II том, Адабий-тарихий жараён, Тошкент, Фан, 1979, 237-238-бетлар.

<sup>2</sup>Т.Бобоев Адабиётшунослик асослари. – Тошкент, Ўзбекистон, 2002. 477-бет

<sup>3</sup>Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. Тошкент, А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 2004, 183-бет.

<sup>4</sup>Шукуро в Н., Ҳогамов Н., Холматов Ш., Маҳмудов М. Адабиётшуносликка кириш. Тошкент, Ўқитувчи, 1979. 179-бет.

## **Эркин Худойбердиевда:**

«... лирик тур хусусиятлари асосан тўртта:

1. Лирика ва эпосда ҳам объектив ва субъектив дунё акс этади, лекин эпосда биринчиси, лирикада иккинчиси биринчи ўринга чиқади. Чунки лирика ўз-ўзини ифодалашдир, аммо дунё лирикага лирик қахрамоннинг онги орқали ўтади, «мен» тилидан аён бўлади»...

2. Лирика эмоционал-ҳиссий (медитатив) фикрлашдир, яъни у ички олам, қалб диалектикаси аксидир. Дунёдаги зиддиятлар дилга кўчади; лирика ички поэзиядир, руҳий ҳолат ойнасидир.

3. Эмоционал - ҳиссий фикрлаш шахсий кечинма тусини олади, яъни лирика негизида кечинма туради, ҳаёт шеърда кечинма шаклида акс этади, кечинма лирик таъриф ва лирик образга айланади, шу сабабли, шахсий кечинма ўзига хос типик тарзга киради, одамлар бу кечинмада ўзини кўради, уни ўзиники қилиб олади. Баъзи шоирнинг кечинмалари ҳаётга нисбатан тор, баъзилариники кенг бўлиши мумкин. Кечинмалари бой, теран шоир лирикасининг халқчиллиги ва умуминсонийлиги ортади.

4. Эмоционал-ҳиссий фикрлаш ҳис ва фикр муносабати маҳсулидир. Ҳаёт доимо шоирда қувонч ё нафрат ҳиссини кўзгайди, ҳис эса аста-секин фикр ва хулосага айланади. Ҳис кўнгилдаги тўлқинланиш ҳосиласидир. Шеърдаги ҳис тингловчида ҳам худди шундай ҳис туғдиради. Бу эса шеърдаги бадиий идрок ва эстетик таҳлил ҳам лирик умумлаштиришдан келиб чиқади. Булардан келиб чиқадиган хулосаларни қўйидагича умумлаштириш мумкин:

- лириканинг бошқа санъат намуналари билан алоқадорлиги очиқ сезилиб туради;

- лирика қанчалик индивидуал, хусусий ҳолатларни акс эттиришига қарамай, унда жамият ҳаётининг ифодаси акс этган бўлади;

- лирик асарлар инсон ҳис-туйғуларини жуда аниқ ва ёрқин тасвирлаши билан ажралиб туради;

- улардаги туйғу ва кечинмалар тасвири ҳаётий воқеалар тасвирини иккинчи даражага ўтказиб қўяди;

- уларда том маънодаги ривожланиб борадиган сюжет мавжуд бўлмайди;

- қисқача қилиб айтганда, уларда ўзига хос шеърини нутқ амал қилади.

**Абу Наср Фаробий** шеърининг ўзига хослиги ҳақида мулоҳаза юритар экан, жумладан, шундай дейди:

«...исботда илм, тортишувда иккиланиш, риторикада ишонтириш қанчалик аҳамиятли бўлса, шеърда ҳам хаёл ва тасаввур шунчалик зарур бўлади. Баъзида инсон феъли кўпроқ хаёл суришга боғлиқ бўлади. Бу шундайки, инсон бир нарсани бошқа бирор нарсада бор, деб тасаввур қилади. Бунинг натижасида у нарсаларнинг борлиғини ҳис ва исбот тасдиқлагандагина унинг ўша нарсада борлиғига ишониб, ўшандай қилиш мумкин. Ҳатто бу

ишда унинг борлиги Ёлғон бўлиб, фақат хаёл қилинган тақдирда ҳам, бу ҳаракат – феълни амалга оширади»<sup>1</sup>.

Тадқиқотчи олим А.Шаропов ёзганидай: «лирик кечинма оқими поэтик тасвир орқали ўқувчида юзага келадиган руҳий ҳаяжон тўлқинларида ўз ифодасини топади. Поэтик тасвирнинг ҳаққонийлиги, унинг характери, аниқлиги ёки ёрқинлиги, босиқлиги ёки кўтаринкилигига қараб, ўқувчида бир-бирига ўхшамайдиган, бир-бирини такрорламайдиган руҳий кайфият ҳосил бўлади. Бу ранг-баранглик, биринчидан, шоирнинг борлиқ воқеа-ҳодисаларни ҳис қилишдаги ўзига хослиги, бетакрорлиги билан узвий боғлиқ бўлса, тўғрироғи, объектив ёки субъектив моментнинг белгиловчилиги билан изоҳланса, иккинчидан, давр талаби, ўқувчи руҳий дунёсининг ранг-баранг қатламлари, унинг бадиий диди савияси билан боғлиқдир»<sup>2</sup>.

Шу ўринда яна бир тадқиқотчининг мулоҳазаларини кузатиш ўринли кўринади. Унинг ёзишича, «бадиий асарда объект ва субъект тили терминлари (бу ерда «тил» сўзи нутқ маъносиди) қўлланади. Адабий турлар – лирика, эпос ва драма тили ўртасидаги айирма ҳам айнан шу нуқтадан – объект ва субъект нутқидан бирининг доминантлик (устунлик) қилишидан бошланади. Субъект – муаллиф, объект - қаҳрамонлар эканлигини назарда тутсак, лирикада субъект нутқи ҳукмронлик қилишини сезиш қийин эмас. Лирик асарларда бевосита реал-ҳаёт воқеа-ҳодисалар баёни эмас, балки ана шу воқеа-ҳодисалар натижасида муайян бир шахс қалбида туғилган ҳис-ҳаяжон, туйғу-кечинмалар тасвири берилади. Демак, муайян ҳис-туйғу айрим олинган бир кишиники - субъектники, шу ҳис-туйғуни ифодаловчи ҳам субъектнинг ўзи. Масалан, Абдулла Ориповнинг «Чорлаш» шеъридан:

Дўсти ғариб, кел, қўлингни тут,  
Юрагингда ёқай аланга,  
Кел, бир зумга дунёни унут,  
Кўтарайин сени баландга.

Кўриниб турибдики, нутқ муаллифи – лирик қаҳрамон. «Дўсти ғариб» га ҳамдардлик туйғуси ифода этилган бу ўн иккилик бошдан-охир шу лирик қаҳрамон монологидан иборат. Айрим ҳоллардагина лирик асарларда (воқеабанд шеър ёки ғазалда) қаҳрамон (объект) нутқи к ў р и н и б қ о л а д и, аммо у барибир субъект нутқидан кейинги ўринда туриши билан характерланади. Шу маънода лирика тилини с у б ъ е к т т и л и дейиш мумкин»<sup>3</sup>.

Лириканинг бу хусусиятлари таълим жараёнида эътиборга олиниши шарт. Психологларнинг таъкидлашича, IV-VI синф ўқувчилари VII-VIII синф ўқувчиларига қараганда лирик асарларни тушунишга ва ўқишга мойилроқ бўлади. Бу мойиллик IX-XI синф ўқувчиларида яна янгидан ривожланиб боради.

<sup>1</sup> Абу Наср Форобий. Шеър санъати. Арабчадан таржима, изоҳ ва муқаддималар муаллифи А.Ирисов. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 18-бет.

<sup>2</sup> Шаропов А. Оламлар ичра оламлар. Рисола. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1978, 41-42-бетлар.

<sup>3</sup> Ғаниев И. Фитрат драмалари поэтикаси. – Тошкент, Фан, 2005, 180-181- бетлар.

Демак, таълим жараёнида бу хусусиятларни эътиборга олиш, керак бўлса, улардан ўз ўрнида ва унумли фойдаланиш лозим. Шеър – эмоционал кайфият ифодаси. Бу кайфиятни ўқувчиларга юқтира олиш эса ўқитувчининг маҳоратига боғлиқ.

Шеърый асар бир кишининг – шоирнинг оламни ўзига хос кўриши натижасида юзага келган ҳосиладир. Ҳамма гап шу ўзига хос қараш ва кўришни англаб, ҳис қилиб етишда холос. Ана шу конкрет битта одамга тегишли туйғулар, ҳиссиётлар айти пайтда бутун инсониятга, ҳамма одамларга бир хилда алоқадорлигини англаш шеърни ҳис қилишдаги биринчи қадам, дастлабки одим бўлади.

Шеърый асарни англаш, ундаги муаллиф кўзда тутган ниятни, мақсад ва вазифаларни тушуниб етиш, шеър ғоясининг мағзини чақиш уни ўқишдан, янада аниқроғи ифодали ўқишдан бошланади.

Имкони бўлса, шеърый асарни профессионал актёрлар, таниқли сўз усталари, ўрни билан эса уларнинг мусиқа ёрдамидаги ижросидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Шунда шеърый асардаги ритм, товушлар уйғунлиги, сўзнинг кўп маънолилиги, айти пайтда ҳар бир сўз ва товушнинг жаранги, янги сўзнинг оҳори осонроқ ва таъсирлироқ тарзда намоён бўлади. Худди шунинг учун ҳам лирик асарларни қайта ҳикоялаш, «унинг мазмунини ўз сўзи билан айтиб бериш» мумкин эмас. Бу фикрни таниқли адабиётшунос У.Норматов Эркин Воҳидовнинг юмористик шеърлари мисолида шундай изоҳлайди: «Чинакам лирик шеър маъносини наср ёки илм-фан йўлига кўчириш, уни қайта сўзлаб бериш мумкин бўлмагандек, чин юмористик – ҳажвий асар бисоти ҳам ҳар қанча уринманг, қайта сўзлаганда тароватини йўқотади. ...ўзбекона халқ юморининг камалакдек товланишларини, Эркингагина хос ғоят нозик лутф, беозор қочирим, ишоралар, истехзо, пичинг, захарханда, киноя-кесатикларини фақат матн бағрида, уни ўқиш, эшитиш жараёнидагина уқиш, ўқиб яйраш, хандон отиб завқ-шавққа тўлиш мумкин, холос»<sup>1</sup>.

Шеърый асарларни таҳлил қилишда ўқувчиларнинг ёши алоҳида эътиборда тутилиши керак. Мисол тариқасида академик лицейларнинг ўқувчиларини оладиган бўлсак, уларнинг қалбига лирик асарлар моҳиятини сингдиришда мантиқийлик ва эмоционалликни кўшиб олиб боришнинг самарали бўлишини таъкидлаш жоиз.

Бу ёшда уларга шеърый асарнинг образлар тизими ҳақида гапириш, муҳокама ва мунозараларни шу соҳага буриш ўринли бўлади. Айти пайтда шеърнинг эмоционал-образли қирраларидан назарий тушунчалар томонга ўтиш имконияти ҳам мавжуд бўлади. Назарий тушунчалар асосида шеърый асар образларини тушуниш томон бориш ҳам амалиётда синовдан ўтган ва ўзини оқлаган усуллардан ҳисобланади. Буни Навоий ғазаллари мисолида кўриб чиқишимиз мумкин.

Академик лицейларнинг иккинчи босқичида ўқиётган ўқувчилар умумий ўрта таълим мактабида Ҳамид Олимжон, Шукрулло, Мақсуд

<sup>1</sup> Норматов У. Шоир табассуми. – Сўз сеҳри. Эркин Воҳидов ҳаёти ва ижодига чизгилар. Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи Ҳ.Болтабоев. Тошкент, Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» Давлат илмий нашриёти, 2006, 41-бет

Шайхзода, Атоий, Бобур, Муқимий, Ғафур Ғулом, Миртемир, Усмон Носир, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Хуршид Даврон, Зулфия, Абай, Азим Суюн ва бошқа турли давр ва турли йўналишларда ижод қилган шоирларнинг шеърлари билан танишиб улгурган бўлишади. Айти пайтда улар мумтоз шеърятнинг жанрий бўлинишларини, аруз вазнида ёзилган асарларни хижолаарга бўлиб ўрганишни, шеър тузилишига оид тушунчаларни ўзлаштирган бўлишади.

Навоий ижодига оид дарслар воситасида ўқувчилар онги ва тасавурида буюк адиб сиймосини – унинг ижодий қиёфасини шакллантириш мумкин бўлади.

Навоийнинг ташқи қиёфаси унга замондош бўлган санъаткорлар томонидан қизиқ қолдирилган. Имкони бўлса, дарсда шу расмлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Адибнинг сўз воситасидаги портрети эса кўплаб ижодкорларда мавжуд. Биз Ойбек ижодига («Навоий» романи) мурожаат қилишимиз мумкин.

Бобурнинг «Бобурнома» сидаги таъриф ҳам асқотади:

«Алишербек назари йўқ киши эрди. То туркий тил бида шеър айтибтурлар, ҳеч ким ончалиқ кўп ва хўп айтқон эмас».

Навоийнинг шахсий фазилатлари, алоҳида қобилият ва иқтидори ҳақида ҳам махсус тўхташ жоиз. Айтиқса унинг зеҳни, хотираси ҳақидаги тарихий фактлар ўқувчиларнинг қалбига кучли таъсир кўрсатади ва бу ҳолат уларнинг адиб ижодига бўлган қизиқишларини оширувчи омил бўлиб хизмат қилади. Шунга кўра адибнинг ёд олган асарлари, замонавий ва ўтган адиблардан ёд олинган шеърларнинг миқдори ҳақидаги мулоҳазаларни уларга етказиш ўринли бўлади.

Навоий фавқулодда қобилият эгаси бўлган. Унинг иқтидори чеку чегара билган эмас. У жуда эрта шуҳрат қозонган. Ўзидан бир неча марта катта ёшда бўлган замондошлари унинг иқтидорини тан олишган, унга қойил қолишган.

Навоий шеърятини билан мулоқот ўқувчиларнинг ички оламларининг, маънавиятининг бойишига катта ҳисса қўшади.

Навоийнинг ватан ва ватанпарварлик ҳақидаги шеърлари фақат ўша давр кишининг кечинмалари сифатидагина эмас, балки бугунги авлод, хусусан, ёшлар учун ҳам ибрат ва намуна мактаби бўлиши табиийдир. Ўқувчилар онгига мана шу ҳолатлар етказилиши керак.

Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,  
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.  
Олтун қафас ичра гар қизил гул битса,  
Булбулға тикандек ошиён бўлмас эмиш.

Шеърни таҳлил қилиш жараёнида унинг юзага келишига омил бўлган ҳаётини воқеаларнинг тилга олиниши ҳам шеър моҳиятини англаб етишда асосий таянч нуқталаридан бири бўлиши мумкин. Аммо ҳар бир шеър остидаги руҳий ҳолатни аниқлаш ва англаб етишнинг анча қийинлиги, баъзан эса умуман мумкин бўлмаслигини ҳам эътироф этиш керак.



Навоий шеърляти туйғулар ва фикрларнинг етуклиги, табиийлиги, фавқулодда гўзал ва таъсирчанлиги, сўз маъноларининг камалакдек товляниши билан ажралиб туради.

Кўргали хуснунгни зору мубтало бўлдум санга,  
Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдум санга.  
Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул,  
Ваҳки, кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санга.  
Ман қачон дедим, вафо қилғил манга, зулм айладинг,  
Сен қачон дединг, фидо бўлғил манга, бўлдум санга.  
Қай пари пайкарга дерсан телба бўлдунг бу сифат,  
Эй пари пайкар, не қилсанг қил, санга бўлдум, санга.  
Эй кўнгул, тарки насихат айладим, овора бўл,  
Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санга.  
Жоми Жам ичра Хизр суйи насибамдур мудом,  
Соқийе, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санга.  
Гусса чангидин навое топмадим ушшоқ аро,  
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санга.

Шеър ифодали ўқилгач, саволлар устида ишлаш мумкин бўлади:

1. Шеърни ўқиш натижасида сизда қандай туйғулар пайдо бўлди?  
Шеърда қандай образлар мавжуд?

2. Биринчи байт мазмунини қандай изоҳлаш ёки шарҳлаш мумкин?

3. Шеър мавзусини аниқланг. Унга қандай сарлавҳа қўйиш мумкин деб ўйлайсиз? Қўйган сарлавҳангизни асослаб бера оласизми?

4. «Балолиғ кун» ифодасини изоҳлаб беринг. Шеърда яна қандай сифатлашлар қўлланган? Улар қандай вазифаларни адо этмоқда?

5. Шеърнинг қофияси ва радифларини аниқланг. Нима учун айна шу сўзларнинг қофияда қўлланганлигини изоҳлаб беринг.

6. Байтлар орасида мантиқий боғланиш борми? Уни қандай изоҳлаш мумкин. Байтдан байтга ўтган сари шоирнинг ички кечинмалари тасвирида қандай ўзгариш ва янги қирралар кузатилади? Изоҳлаб беринг.

7. Ҳазалда қандай тасвир воситалари қўлланган? Улар қандай бадиий-эстетик вазифаларни бажармоқда?

8. Ҳазалнинг тили, унда қўлланган сўзларнинг эмоционал-экспрессив томонлари ҳақида нималарни айта оласиз?

Навоийнинг мазкур ғазали лирик кайфиятнинг ўзига хос ифодаси сифатида алоҳида эътиборга моликдир. Мана шу кайфиятни туғдириш учун шеър ифодали ўқилади. Аммо ифодали ўқиш таъсирини ошириш, ғазалнинг онгли тарзда ўзлаштирилишини таъминлаш учун ўқувчиларга асардаги нотаниш ёки тушунилиши қийин бўлган сўзлар луғатини туздирини ҳам мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда қуйидаги сўз, сўз бирикмаси, айрим тушунча ва гапларни ажратиб олиш мумкин: *батаррак, бўлдум, ваҳки, жоми Жам, кун-кундин, мубтало, мудом, наво, не балолиғ кун, овора бўл, ошно, пари пайкар, соқий, тарки жоҳ айлаб, тарки насихат айладим, узай сендин кўнгул, ушшоқ, Хизр суйи, юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санга, қай, гусса чанги, ҳар неча*. Бу сўзларни ҳозирги ҳолатдагидек, яъни алифбо тартибида ҳам, байтлар таркибида учраш навбатига кўра изоҳлаш ҳам мумкин.

Ифодали ўқишдан сўнг унинг байтма-байт таҳлилига ўтиш мумкин.

Кўргали ҳуснунгни зору мубтало бўлдум санга,

Не балолиғ кун эдиким, ошно бўлдум санга.

Матлаънинг биринчи мисрасида ошиқ кўнгилнинг соғинчли иштиёқлари, ёрга бўлган дил талпинишлари ўз ифодасини топган бўлса, кейинги мисрада мазкур ошиқликдан пушаймонлик акс этган. Бу оҳанг ёрни илк марта кўрган кунга берилаётган баҳода («не балолиғ кун эдиким») мужассамлашган. **Қофияга «мубтало» ва «ошно» сўзларининг сурилиши мазкур мотивни бўрттириб тасвирлашга хизмат қилади.** Мисралар охирида такрорланаётган радиф – «бўлдум санго» мазкур кечинмаларнинг бевосита сўзловчи – лирик қаҳрамонга дахлдорлигини, шунингдек, бу туйғуларга сабаб бўлган йўналиш (сен) ни таъкидлаб туради. Аммо бу ердаги пушаймонликнинг оний лаҳзаларга оидлигини ҳам унутмаслик керак. Кейинги бандларда ундан асар ҳам қолмайди. Аксинча уларда лирик кайфиятнинг бошқа қирралари янада теранроқ очиб берилади.

Энди бевосита лирик қаҳрамоннинг умумий ҳолати тасвирига ўтилади:

Ҳар неча дедимки, кун-кундин узай сендин кўнгул,

Ваҳки, кун-кундин батаррак мубтало бўлдум санга.

Бу ерда ишқий кечинмаларнинг ўзига хос тасвири мавжуд. У инсон – лирик қаҳрамон руҳиятидаги ўзгаришларнинг тадрижини кўрсатиб бермоқда. Навбатдаги байтда ҳам шу руҳ давом этади. Энди лирик қаҳрамон ва унинг нутқи йўналтирилган шахс – маъшуканинг ўз сўзлари орқали инкишоф этиш йўли танланади:

Ман қачон дедим, вафо қилғил манга, зулм айладинг,

Сен қачон дединг, фидо бўлғил манга, бўлдум санга.

Матлада бошланган мен ва сен зиддияти барча байтларда давом эттирилган. Фақат олдинги мисраларда бу зиддиятга кучли урғу тушмаган эди. Ушбу байтда эса айна шу ҳолатнинг бўрттириб тасвирланиши кузатилади. Бу бежиз эмас – навбатдаги байтдан бошлаб лирик «мен»га алоҳида эътибор жалб қилинади. Туйғулар ифодаси шу байтдан бошлаб янада қуюқлаштирилади. Лирик қаҳрамон бунга бевосита маъшукка муурожаати воситасида эришади:

Қай пари пайкарга дерсан телба бўлдунг бу сифат,

Эй пари пайкар, не қилсанг қил, санга бўлдум, санга.

Мазкур муурожаат ёнида сўзлар такрори, улар воситасидаги мантиқий қайтариқ лирик қаҳрамон муддаосининг тўла ва таъсирчан ифодаланишига хизмат қилади.

Кейинги байтда ҳам муурожаат қилиш усули қўлланган. Бироқ, бу муурожаат энди ёрга эмас, балки лирик қаҳрамоннинг ўзигадир. Ўз-ўзига муурожаат шакли сифатида **кўнгил** танланган:

Эй кўнгул, тарки насиҳат айладим, овора бўл,

Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санга.

Бу ерда зиддият юз ва бир ўртасида содир бўлмоқда. Кейинги байтда эса зиддиятнинг мантиқий кучи яна бир пардага кўтарилади. Одатда, Жоми Жамга мушарраф бўлган киши ҳеч нарсага муҳтожлик сезмайди. Айниқса, унинг ёнида «Хизр суйи» ҳам мавжуд бўлса, бу энди ҳар нарсага имкон

дегани билан баробардир. «Хизр суйи» Навоийнинг бошқа ғазалларида «хайвон суйи», «Тириклик суйи», «оби ҳаёт» шаклларида ҳам ифодаланади. У «гўё одамзод ичганда абадий умр топадиган афсонавий ер ости мамлакатининг чашмаси»дир. «Тасаввуфда у ишқ-муҳаббат булоғи, ҳақиқат нурининг манбаини англатади»<sup>1</sup>. Шунга қарамай у соқий ҳузурида бир гадо холос.

Жоми Жам ичра Хизр суйи насибамдур мудом,  
Соқийё, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санга.

Соқий сўзи луғавий маънода май куйиб берувчи дегани бўлса-да, ушбу сўз тасаввуф адабиётида асосан рамзий маънода қўлланади. Унинг асл мағиз-моҳиятини маърифат манбаси эканлиги билан белгиланади. Яъники, дунёнинг моддий неъматларидан юз ўгирган кишидагина шундай қаноат ва ифтихор бўлиши мумкин, холос.

Охирги байт – мақта шеърнинг ўзига хос якуни сифатида майдонга чиқади. Шунга кўра у барча байтлардаги фикр оқимини давом ҳам эттиради, айти пайтда уларнинг мантиқий поёнини ҳам кўрсатади.

Ғусса чангиндин навое топмадим ушшоқ аро,  
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санга.

Бу ерда «ғусса чанги» ифодаси орқали яна бир сўз ўйини амалга оширилмоқда. Унинг маъносини тўла тасаввур қилиш фақат шу сўзнинг ўзига эътибор бериш билан чегараланмайди. Энди «наво» ва «ушшоқ» сўзларига ҳам диққатни қаратиш зарурияти пайдо бўлади. Уларнинг ўзлари англатган луғавий маънодан ташқари куй номларини ҳам билдиришини эсга олсак, «ғуса чанги» истиорасининг икки маънода қўлланганини тушунишимиз осон кечади.

1. Тасаввур қилинг, сиз академик лиейларнинг иккинчи босқичида шу ғазални таҳлил қилмоқчисиз. Ўқувчиларингизга қандай саволларни берган бўлар эдингиз? Шундай саволлардан 6-10 тасини ёзма равишда кўрсатинг.

2. Навоий ғазалларидан бирини ўрганишга оид методик тавсиялар ишлаб чиқинг.

3. Навоий ғазалларидан бирига ўқувчилар билан биргаликда тўлиқ луғат тузинг. Сўзларнинг луғавий маъноси билан шеър мисраларидаги маънолари орасидаги яқинлик ва айирмаларга эътибор беринг.

Академик лицейларда ва касб-ҳунар коллежларида Навоийнинг бир қатор рубоий, ғазал ва қитъаларини ўрганиш асосида ўқувчиларнинг классик шеърят, лирик қаҳрамон, лирик кечинма, лирик кайфият ҳақидаги тасаввурларини кенгайтириш ва бойитиш мумкин бўлади.

Ўқувчиларга шеърини асарни талқин қилишда жуда кўп йўл ва усуллар борлигини, шоирнинг нияти кўпинча тағ маъноларда яширинган бўлишини, шунга кўра шеърнинг ҳар доим кўпмаънолилиқ касб этишини тушунтириш, уларда мана шунга оид кўникма ва малакаларни шакллантириш ва ривожлантириш керак бўлади. Мисол тариқасида Абдулла Ориповнинг машҳур шеърини эслатиш мумкин:

<sup>1</sup> Комилов Н. Жон ва жонон можароси. - // Алишер Навоий. Ғазаллар, шарҳлар. (Тўплаб нашрга тайёрловчилар А.Шаропов, Б.Эшпўлатов).- Т.; Камалак, 1991, 104-бет.

Бозорга ўхшайди аслида дунё,  
Бозорга ўхшайди бунда ҳам маъни.  
Иккиси ичра ҳам кўрмадим асло  
Молим ёмон деган бирор кимсани.

Ёки бошқа бир шеърни кўриш мумкин:

Доно ўйлар кўриб нодонни,  
Табиатдан умр бир эҳсон,  
Инсонми шу ғанимат онни  
Қадрламай совурган инсон?

Нодон ўйлар кўриб донони,  
Табиатдан умр бир эҳсон,  
Инсонми шу ғанимат онни  
Қадрламай совурган инсон?

Маърузани ўқиш билангина иш битмайди. Ўқитувчи талабанинг диққатини ўзак масалалар устида маҳкам тутиб туриши, асосий масалаларга унинг эътиборини қаратиши учун айрим изоҳлардан, диққатни тортувчи ишоралардан, бошқа мутахассисларнинг фикр-мулоҳазаларидан фойдаланиши керак бўлади. Ўқитувчи маърузанинг қайси қисмида кўргазмали қуроллардан, техник воситалардан, тарқатма материаллардан фойдаланишни режалаштириши, савол ва топшириқларни қайси ҳолатда беришни ўйлаб кўриши керак. Улар ҳам дарс мазмунининг пухта ўзлаштирилиши учун катта аҳамият касб этади. Масалан, юқоридаги мавзу учун қуйидаги савол ва топшириқлардан фойдаланиш мумкин:

#### **Савол ва топшириқлар**

1. Умумий ўрта таълим мактаблари ва академик лицейларда лирик асарларни ўрганишда қандай фарқли жиҳатлар бор?

2. Лирик асарларни таҳлил қилишда асарнинг жанри қандай аҳмият касб этади? Конкрет мисоллар ёрдамида буни тушунтириб бера оласизми?

3. Таҳлил жараёнида ўқувчилар лирик асарларни қабул қилишнинг қайси жиҳатларига алоҳида эътибор беришлари керак бўлади, деб ўйлайсиз?

4. Лирик асарларни ўрганишда ифодали ўқишнинг қандай роли ва аҳамияти бор? Тушунтириб беринг.

5.1. Адабиётлар билан ишлаш:

Тавсия этилган манбалар (адабиётлар) билан танишш.

5.2. Битта поэтик матн устида қиёсий таҳлилни амалга ошириш (мактаб дарслигида берилган таҳлилга ўз таҳлилини қўшиш)

5.3. Иккита дарс парчаси (фрагменти) ишланмасини тузиш. Ундаги асосий вазифа ўқувчиларга (5-, 6-синфлар) лирикага оид назарий маълумот бериш бўлади.

5.4. Берилган шеърӣ асар таҳлили учун саволлар тизимини ишлаб чиқиш.

5.5. Алоҳида олинган шеърӣ асарни таҳлил қилиш учун дарс конспектини тузиш. (7-синфдаги, 8-синфдаги, 9-синфдаги, академик лицейларнинг биринчи, иккинчи ва учинчи босқичларидаги шеърлар мисолида), (танлаш ихтиёрий).

6. Методист олимларнинг лирик асарларни таҳлил қилишга оид кузатиш ва тавсиялари билан танишиб чиқинг. Уларнинг ўзаро яқин ва фарқли жиҳатларини топа олдингизми? Буни ўз сўзларингиз билан изоҳлаб беринг.

Маъруза бошида, унинг ўртасида ёки охирида талабаларга тарқатма материалларни бериш ҳам яхши самара берадиган воситалардан бири бўла олади. Бунда маърузадаги материалларнинг талабаларга тўлиқ етиб бориши таъминланади. Мазкур мавзуда тарқатма материаллар сифатида айрим лирик асарларнинг таҳлили намунаси, лирик асарлар ҳақида адабиётшуносликдаги мавжуд фикрлар, шунингдек, методик адабиётлардан олинган кўчирмалар хизмат қилиши мумкин. Имкони бўлса, бундай тарқатма материалларнинг ҳар бир талабага етказилиши мақсадга мувофиқ бўлади. Эндиликда бунинг энг қулай шаклларида бири сифатида уларнинг электрон вариантларини тавсия этиш ўринли бўлади. Улардан бир неча мақсадлар йўлида фойдаланиш мумкин. Тарқатмалар фақат ҳозир эшитилган маъруза моҳиятини теранроқ англаш учунгина эмас, балки талабанинг бундан кейинги фаолиятида, жумладан, айрим мустақил ишларни бажаришида ҳам ёрдам бериши мумкин.

**Маъруза машғулотининг жиҳозланиши.** Ҳар бир маъруза учун керак бўладиган материаллар, асосан, адабий асарлар, уларнинг муаллифи ҳақидаги тадқиқотлар, расм ва портретлар, аудио ва видеоматериаллар бўлиши мумкин. Адабиёт дарсларида баъзан ижодкорларнинг ўзларини ҳам тақлиф қилиш имконияти мавжуд бўлади. Низомий номидаги ТДПУда Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Омон Матжон, Муҳаммад Али, Ҳалима Хужойбердиева, Умида Абдуазимова, Улуғбек Ҳамдам сингари ижодкорлар билан учрашувлар ва уларга алоқадор тарзда бевосита дарс жараёнларини ташкил этиш анъана тусига кирган. Компьютер технологиялари ҳам ҳозирги замон дарсларининг таркибий қисмига айланиб бормоқда.

Олий таълимда амалий, семинар, лаборатория машғулоти хам кенг тарқалган. Қўйида бакалаврият босқичи учун «Адабиёт ўқитиш методикаси» га оид амалий ишлар рўйхати келтирилган:

### **1. Амалий машғулоти мазмуни (10 соат)**

Амалий машғулоти талабаларнинг тегишли фан соҳасидаги билимларни ўзлаштиришлари, шу соҳадаги кўникма ва малакаларни шакллантиришлари учун катта имкониятларни беради. Амалий машғулоти талабанинг мустақил ишларини йўлга қўйиш воситаси ҳамдир. Мисол сифатида кўриладиган бўлса, «Адабиёт ўқитиш методикаси» фани бўйича ҳозирги дастурга мувофиқ равишда амалий машғулотиларнинг ҳажми 10 соат қилиб белгиланган. Уларнинг мазмуни эса қуйидагича тавсифланади:

#### **1-амалий машғулоти**

Бадиий асарни образлар тизими орқали ўрганиш. Образларга сингдирилган маъно ва мазмун. Образлар таснифи. (А.Қодирийнинг «Ўткан кунлар», Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз», Алишер Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» асарлари мисолида).

#### **2-амалий машғулоти**

Матн устида ишлаш йўллари. Матн мазмунини ўзлаштиришга оид қийинчиликлар, уларни бартараф қилиш йўллари. Бунда луғат ва табдил усулидан фойдаланиш. Бадиий асар матнини адабтация қилиш йўллари. (Ўрхун-Энасой обидалари, М.Қошғарийнинг «Девону луғот ит-турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Бобурнинг «Бобурнома» асарлари мисолида).

#### **3-амалий машғулоти**

Эпик асарларни ўрганиш усуллари. Бунда сюжетнинг ўрни ва аҳамияти. Композиция ва унинг элементларини таҳлил қилиш методикаси. (А.Қаҳҳор ҳикоялари, П.Қодиров романлари, ҳозирги замон қиссалари).

#### **4-амалий машғулоти**

Драматик асарларни ўрганиш усуллари. Вақеа ва персонажлар. Персонажлар нутқи. Драматик асарларда муаллиф нуқтаи назарининг намоён бўлиш шакллари. Драматик асарларда қаҳрамон нутқидаги ўзига хосликлар. (М.Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» трагедияси, Софоклнинг «Шоҳ Эдип»и мисолида).

#### **5-амалий машғулоти**

Лирик асарлар таҳлили (Мумтоз ва ҳозирги замон шоирларининг лирик асарлари мисолида).

Савол ва топшириқлар:

1. Олий таълимдаги машғулотиларнинг асосий хусусиятлари нималардан иборат? Уларнинг қуйи босқичлардан қандай фарқи бор?
2. Берилган мавзу асосида битта маъруза, битта амалий ва битта лаборатория машғулотининг режасини тузинг. Мавзуга оид адабиётлар рўйхатини тузинг.

## **Махсус фанларни ўрганишда мустақил ишларни ташкил этиш усуллари**

Мустақил ишларни ташкил этиш усулларида таълим-тарбия жараёнидаги ўрни, аҳамияти, мақсад ва вазифалари, метод ва принциплари баён этилади. Мустақил ишларни ташкил этиш тегишли фан олдида қўйган мақсад ва вазифалар билан чамбарчас боғлиқдир. Масалан, адабиёт тарихи, адабиёт назарияси, адабиёт-шуносликка кириш, адабий танқид, фольклоршунослик, адабиёт ўқитиш методикаси каби фанларни ўрганишдаги мустақил ишларни ташкил этиш шакл жиҳатдан яқин келса-да, мазмунига кўра бири-бирдан тубдан фарқ қилиши табиийдир. Айни мана шу йўналишда таълимнинг турли босқичларида ўтиладиган мавзулар ранг-баранглиги ҳам ёндашувлар хилма-хиллигини тақозо этади. Масалан, 5-синфда халқ мақолларини ўрганишда ўзига хос, лирик асарларни ўрганишда янада бошқача, кичик эпик асарларни, масалан, ҳикояларни ўрганишда бўлакча топшириқлар тизими ишлаб чиқилади.

Бакалаврият босқичида талабаларнинг ўзлари туғилиб ўсган қишлоқ, туман ва вилоятдаги фольклор материалларини тўплаш, ёзиб олиш ва тасниф қилиш фольклоршунолик предмети бўйича мустақил ишлар мазмунини ташкил этиши мумкин. Илмий-методик журналлардаги, махсус тўпламлардаги методик мақолалар мазмунини ўқиш ва таҳлил қилиш адабиёт ўқитиш методикаси бўйича мустақил ишларнинг бир қисмини ташкил эта олади. Бундай топшириқларни ихчамлашган шаклда умумий ўрта таълим мактабларининг, шунингдек, академик лицей ва касб-хунар коллежларининг ўқувчиларига ҳам бериш мумкин бўлади. Фақат бу

ерда уларнинг ёш хусусиятлари ҳамда мавжуд кўникма ва малакаларининг эътиборда тутилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Мустақил ишларни ташкил қилишда замонавий ахборот технологияларидан, хусусан компьютер, айниқса, «Интернет» имкониятларидан фойдаланиш катта самара беради.

Бадиий адабиёт матнини ўқиш ва унинг маъзини чақиш мустақил ишларнинг салмоқли қисмини ташкил этади.

Хитой халқида бир мақол бор: «Инсоннинг қўлига бир дона балиқ бер – у бир кун тўқ бўлади, унга балиқ тутишни ўргат – у бутун умри давомида тўқ юради»<sup>1</sup>. **Ўқувчиларимиз китоб ўқиш методикасини ўргатишга муҳтожлик сезишади.** Бу очиқ ҳақиқатдир. Кўпчилик ўқувчиларининг китоб ўқимаслигидан шикоят қилишади. Ваҳоланки, бу ўқувчилар китобни ўқигилари келмаганлиги учун эмас, балки китобни қандай ўқишни яхши билмаганлари учунгина ўқишмайди. Натижада кўплаб яхши ташаббус ва бошланмалар охирига етмай барбод бўлади.

Энг аввало ўқувчиларга н и м а н и ўқишни ўргатиш керак. Ўзига керакли манба ва материалларни топа олган ўқувчи излаётган нарсасини топа боради. Шу жараёнда у ўқитувчининг кўмак ва кўрсатмаларига муҳтож бўлади. Тўғри йўналиш олган ўқувчи бу йўлни мустақил тарзда давом эттириш имконига эга бўлади. Қ а н д а й ўқиш ҳам муҳим масаладир. Биринчи талаблар орасида китобни охирига етказиш шартини келтириш мумкин. Охирига етказилмаган китоб ўқувчида чала, узук-юлуқ тасаввур уйғотади. Унинг қалбида гўзаллик ва завқнинг мукамал тимсолларини ярата олмайди. Бунинг муқобилида рўпара келган китобни ўқиш – «китобхўрлик» ҳам мавжудлигини инкор этиб бўлмайди. Бунинг зарарли жиҳатларидан бири шундаки, ҳар қандай китобни муайян мақсадсиз «ўқиб ташлаш» натижасизликка, шунчакиликка олиб боради. Бориб-бориб бундай китобхон китобнинг – бадиий асарнинг завқу нафосатидан бутунлай бебахра қолади. Абдулла Қаҳҳорнинг «Адабиёт ўқитувчиси» бунинг ёрқин мисолларидан бири бўла олади.

Гётенинг машҳур гаплари бор. У шундай дейди: «Ушбу яхши одамлар ўқишни ўрганиш учун қанчалик кўп меҳнат ва вақт кераклигини тасаввур ҳам қилмайдилар. Менинг ўзим бунга 80 йиллик умримни бағишладим ва ҳалигача мақсадимга тўла эришдим дея олмайман».

---

<sup>1</sup> Айзерман Л. Пятьдесят лет спустя. Статья первая. - // Литература в школе, 2006, № 6, с.25. (25-28)



Демак, китоб ўқиш ҳам ўзига хос санъат экан.

Алишер Навоий мана шундай санъаткор ўқувчиларнинг бир қанча намояндаларини тасвирлаб берган. Улардан бири Фарҳоддир. У китобхон йигит. Аммо у китобни шунчаки ўқимайди, балки муайян мақсад билан ўқийди. Китобни «ўқиб ўтмак» унинг шиоридир. Аммо шунинг ўзигина эмас, у «уқиб ўтмак» ни ҳам бош мақсад даражасига кўтара олган. Натижа ҳам аён: унинг ўқиган барча китоблари хотирасида мустаҳкам ўрнашиб қолади.

Агар бир қатла кўрди ҳар сабақни,  
Яна очмоқ йўқ эрди ул варақни.  
Не сўзники, ўқуб, кўнглига ёзиб,  
Дема кўнглики, жон лавҳига қозиб.  
Ўқиб ўтмак, уқиб ўтмак шиори,  
Қолиб ёдида сафҳа-сафҳа бори<sup>1</sup>.  
Бундай хусусият Мажнунга ҳам хосдир:  
Кун бор эдиким беш-ўн сабақни  
Англаб эвурур эди варақни<sup>2</sup>

Бу ерда такрорланаётган бир ҳолатга эътибор бериш лозим. Фарҳодда «уқиб ўтиш», Мажнунда «англаб» варақлаш махсус таъкидланмоқда. Бу хислатлар китоб ўқишдаги асосий нуқталардан бири бўлиши кераклигига ишорадир. Демак, китоб муайян мақсад билан ўқилиши керак. Биз бу ерда фақат бадиий адабиётни назарда тутамиз. Ўқувчи бадиий асарни ўқир экан, тегишли соҳа ҳақида дастлабки маълумотларни олади, янги ҳаётий манзаралар билан танишади, оқибатда унинг дунёқараши, умумий маданий савияси кенгаяди, ўз руҳида содир бўлаётган ўзгаришларни кузатиб, ҳис этиб боради; асар қаҳрамонлари билан дарддошлик, туйғудошликни кечиради, худди шу ҳолат завқи уни янги-янги бадиий асарларни ўқишга илҳомлантиради.

Бадиий асар устида ишлашдаги асосий камчиликлардан бири уни охиригача изчил ўқимасликда намоён бўлади. Ўқувчилар кўпинча охириги натижа билан қизиқишади, шунинг учун ҳам «ўртадаги воқеалар» четда қолади. Бу бесабрлик, чидамсизлик оқибатидир. Ўқувчиларни бундай хусусиятдан эртароқ фориг қилиш керак. Бунинг учун эса изчил ва мунтазам фаолият зарур бўлади. Қолдириб кетилган саҳифаларда мужассамлашган эстетик олам, унинг гўзалликлари ўқувчилар онгига, шуурига етказилса-

<sup>1</sup> Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Саққизинчи том, Хамса, Фарҳод ва Ширин, Тошкент, Фан, 1991, 175-бет.

<sup>2</sup> Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Тўққизинчи том, Хамса, Лайли ва Мажнун, Тошкент, Фан, 1992, 69-бет.

гина тегишли мақсадга эришиш мумкин бўлади. Асар қаҳрамонларига, воқеалар ривожига, тасвирнинг ўзига хослигига, ифодаларнинг оҳорлилигига эътибор қаратиш, тегишли ўринларни қайд қилиш, дафтар ёки алоҳида карточкаларга кўчирмалар олиш бу жараёни мўтадиллаштиради. У ўқувчини «кашфиётчилик» сари бошлайди.

Эринчоқлик китоб ўқишдаги асосий ғовлардан биридир. Бу ерда гап фикрлашдаги, тасаввур қилишдаги эринчоқлик ҳақида бормоқда.

Илмий, оммабоп китобларни, газета ва журналларни тез, варақ-лаб-варақлаб ўқиш мумкин. Эҳтимол у фойдали ҳамдир, чунки у ердаги асосий мақсад тегишли маълумот ва ахборотларни тез ва кўп топишдан иборат. **Бадиий адабиётнинг эса секин ўқилиши, тушуниб ўқилиши, ҳис этиб ўқилиши шартдир.**

Бунинг учун эса уни бир марта ўқишнинг ўзи камлик қилади. Яхши ва муносиб бадиий асарлар қайта-қайта, такрор ва такрор ўқилганидагина тегишли маърифий-эстетик самарани бера олади, холос. С.И.Поварниннинг ёзишича, «биринчи марта ўқиладиган асар янгилиги учун бизда катта қизиқиш уйғотади, бизни фабула қизиқтиради... Қайта ўқишда мазкур қизиқиш бартараф бўлади, унинг ўрнига биз бошқа, нисбатан муҳим бўлган жиҳатларга эътибор бера бошлаймиз. *Бадиий асарни ҳақиқий ҳис этиш ва англаш бадиий асарни қайта ўқишдагина содир бўлади, холос.*»

Таълим жараёнида алоҳида бадиий асарлар ҳақида адабиётшуносликда, танқидчиликда мавжуд бўлган фикр-мулоҳазалар билан ҳам танишишга тўғри келади. Аммо бу жараён, албатта, бадиий асарни ўқиб бўлгандан кейингина амлга оширилиши жоиздир. Акс ҳолда ўқувчи бадиий асарни ўқишдан воз кечиб қўя қолиши мумкин.

## Махсус фанларни ўқитишда талабалар билимини назорат қилиш шакллари

Назорат қилиш талабаларнинг муайян вақт оралиғида тегишли фаннинг муайян соҳаси юзасидан олган билимларини аниқлаш усулидир. Назорат ҳам дарснинг таркибий қисмларидан бирини ташкил этади. Шунга кўра у ўқув машғулоти – дарснинг бир қисмини эгаллаши ёки уни тўлиғича банд қилиши мумкин. Бу назоратнинг мақсад ва вазифаларига боғлиқ бўлади. Бунда ўқувчи (талаба) нинг ўтилган материални нечоғли ўзлаштиргани аниқлаб олинади ҳамда олинган билимларнинг амалиётга қўлланиш даражаси муайянлаштирилади. Назорат фақат ўқитувчи учунгина эмас, (талаба) ўқувчи учун ҳам катта амалий аҳамият касб этади. Буни қуйидагича ифодалаш мумкин:

Ўқитувчи учун	Талаба (ўқувчи) учун
Бир гуруҳ ўқувчиларнинг барчасига тегишли ишлар натижалари ҳақидаги маълумотларни билиш	Ўқиш мотивларини ўстириш (назорат ишлари давомида ўқувчининг ўзлаштиришидаги ютуқ ва камчиликларни ҳам ошкор қилади)
Алоҳида ўқувчининг олган билимлари, эгаллаган кўникма ва малакаларининг даражасини аниқлаш	Ўқувчининг бундан кейинги фаолияти қилиниши лозим ўлган ишлар мазмуни ва усуллари ҳақида ўйлашга мажбур қилади
Ўз ишининг самарасини (таълим усуллари қай даражада самарали; иш жараёнида қандай камчиликларга йўл қўйилган, таълим дастурига қандай ўзгаришлар киритилиши керак) аниқ баҳолаш	

Назорат ишида нималарга эътибор берилади?

Биринчи навбатда бадий асар ёки адабий парчанинг ўзлаштирилганлик даражаси, бунда ўқувчиларнинг ҳис қилиш имконлари ҳам назарга олинади.

Бадиий асарни бошқаларга етказиб бериш (қайта ҳикоя қилиш) кўникмаларига эгаллиги; қайта сўзлаш жараёнида бадиий асардан олинган парча, ифода ёки сўзлардан, тасвир воситаларидан фойдалана олиш малакаси; назарий жиҳатдан олинган материалларни, ўзлаштирилган билимларни амалиётга (бошқа материал ва мисолларга) татбиқ қила олиш кўникмаси; айтилиши мана шу асарга хос бўлган бадиий-эстетик омилларни ҳис эта билиш, аниқлашга оид кўникма ва малакалари.

Адабий асарни ўқиш ҳамда ўзлаштириш билан боғлиқ жараёнлар оддий, механик жараёнлар эмас. Шунинг учун ҳам бу ерда ўқувчиларнинг билими эмас, балки асардан олган завқ ва таассуротлари асосий ўрин тутаяди. Бунинг лисоний ифодаси эса ўзининг эмоционаллиги билан ажралиб турсагина, ўқитувчи ўз олдига қўйган вазифани бажарган бўлади. Бу тегишли кўникма ва малакаларсиз юзага келмайди. Демак, назорат ишини ўтказиш ва уни баҳолашда ҳудди шу нуқталарга асосий эътибор бериш зарурдир.

Тоғнинг чўққисига унинг этагидан бошлаб чиқиб борилганидек, ўқувчиларнинг бу соҳадаги эришишлари лозим бўлган даражаларини энг олий нуқтасидан эмас, балки жуда оддий ва содда босқичларидан бошлаш мақсадга мувофиқдир. Ҳамма нарса қиёсларда билинади. Аммо ҳамма ўқувчидан бир хил даражани талаб қилиш ҳам ўринли бўлмайди. Ҳар бир шахснинг алоҳида индивидуал хусусият ва хислатларга эга эканлигини бир дақиқа ҳам ёддан чиқармаслик керак.

Шунга кўра берилган топшириқ ва вазифаларни бажаришдаги хато ва камчиликларнинг миқдори ҳар доим ҳам тўғри баҳолаш имконини бермаслиги мумкин. Энг муҳими ўқувчида юз бераётган ижобий ўзгаришларнинг йўналиши бўлиши керак. Ўқувчининг тиришқоқлик билан қилаётган ҳаракатлари назорат қилаётган ўқитувчи кўз олдида бутун педагогик аҳамияти билан туриши лозим бўлади.

Ўқувчиларнинг эгаллашлари лозим бўлган кўникма ва малакаларининг рўйхати ўқув дастурларида ўз аксини топган.

Адабиёт дарсларидаги назорат ишлари ўзига хос хусусиятларга эга. Ўқувчининг таржимаи ҳолини ёки у ёзган асарни ўқишнинг ўзи ҳали ўқувчининг адабиётдан олган билим, кўникма ва малакаларининг асосий кўрсаткичи бўла олмайди. Бу ердаги бош мезон амалий фаолият билан боғлиқ. Бунинг ёрқин кўриниши адабий асар ҳақидаги ўқувчи тасаввури, шу тасаввурнинг лисоний ифодаси, ифода-

нинг эса эмоционаллик даражаси билангина белгиланади. Шунга кўра, адабиёт билан боғлиқ бўлган назорат ишларидаги асосий вазифалар ўқувчиларнинг нутқий кўникмалари ва малакалари билан алоқадор бўлади. Улар оғзаки ёки ёзма шаклларда амалга оширилади.

Назорат ишларининг бир қатор вазифалари мавжуд. Улар орасида энг муҳимлари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: ташхис қилиш, ўргатиш, бошқариш, тузатиш, рағбатлантириш, баҳолаш. Уларнинг ҳар бири ўзига хос талаб ва мезонларга эга. Буни қуйидаги жадвалдан кузатишимиз мумкин:

Назорат вазифаси	моҳияти
ташхис қилиш	Дастурда кўрсатилган талабларнинг бажарилиш даражасини ўрганади. Кўрсатилган натижалар асосида навбатдаги ишларнинг мазмуни ва мундарижаси белгилаб олинади
ўргатиш	Назорат ишини ўтказиш жараёнида ўтилган мавзулар яна бир марта эса олинади, уларнинг такрорланишига имкон туғилади. Худди шу ҳолатнинг ўзи мавзунини пухтароқ ўзлаштиришга асос ҳосил қилади.
бошқариш	Талаба (ўқувчи) ўзлаштирган билим, кўникма ва малакаларнинг даражаси ўқитувчининг бундан кейинги иш фаолиятини бошқариш имконини беради. Ўқитувчи тегишли материалларни ўқишнинг мазмуни, ҳажми, шакл ва усуллари орқали ўқувчиларга таъсир қилиш йўллари белгилаб олади.
тузатиш	Ўқитувчи мавжуд ҳолат ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлади. Шунга кўра намоён бўлган нуқсон ва камчиликларни барта-раф қилишга имкон берадиган тузатишларни амалга оширади.
рағбатлантириш	Назорат қилиш ўқувчини текшириш, уни баҳолаш мақсадигина кўзда тутмайди. Ҳар бир назорат иши ўқувчида муайян қониқиш ва рағбат туйғуларини ҳам уйғотиши керак. Ўз ишидан қониққан одам ундан завқ туяди. Завқ эса навбатдаги ишлар учун рағбат уйғотади.
баҳолаш	Назорат ишларининг натижалари ўқувчилар учунгина эмас, ўқитувчининг ўзи учун ҳам самарадорлик даражаларини баҳолаш имконини беради.

Назорат ишларининг турлари ҳам хилма-хил. Уларнинг кенг тарқалгани сифатида дастлабки, жорий, оралик ва якуний назорат турларини кўрсатиш мумкин.

**Дастлабки назорат** муайян фан (адабиёт) ёки унинг алоҳида бўлимлари (халқ оғзаки ижоди, ўзбек мумоз адабиёти, жаҳон адабиёти, мустақиллик даври адабиёти ва б.), мавзуларини ўқиш олдидан ўқувчиларнинг умумий билим, кўникма ва малакаларини аниқлаш учун ўтказилади. Унинг асосий мақсади муайян фаолият турига ўқувчиларнинг умумий тайёргарликларини назоратдан ўтказиш сифатида қаралади. Бу ўқувчиларнинг фанга, жумладан, адабиётга бўлган умумий карашларини, уларнинг қизиқиш доираси ва даражаларини, диққати, хотираси, мойилликлари, умумий ривожланиш даражалари ҳақидаги дастлабки тасаввурларни муайянлаштириш имконини беради. Бундай назорат натижасида бундан кейинги ишларни режалаштириш, ўқувчиларга индивидуал тарзда ёндашиш имкони туғилади. Бундай назоратни анкета саволларига жавоб бериш ёки тест саволларини ечиш орқали амалга ошириш мумкин.

**Жорий назорат** ҳар бир адиб ёки адабий асарни ўрганиш жараёнида амалга оширилиши мумкин. Бу ўзлаштириш жараёнининг қандай давом этаётганини кузатиб бориш имконини яратади. Жорий назорат мунтазам тарзда, изчил равишда олиб борилсагина тегишли самара беради. Ўқувчи ўзининг доимий ўзгаришларини ҳис этиб, сезиб борса, унинг ўқув фаолиятига бўлган рағбат ва қизиқишлари ҳам барқарорлашиб боради.

Оралиқ назорати муайян мавзу ёки туркумлар яқунланганидан кейин ўтказилади. Масалан, 5-синфда «Ҳикмат дурдоналари» рукни остида бир қатор материаллар берилган:

### **ҲИКМАТ ДУРДОНАЛАРИ**

#### **Мақоллар (2 соат).**

Мақоллар халқ оғзаки адабиёти намунаси сифатида. Мақолларда халқ миллий тафаккури қаймоғининг акс этиши. Мақолларнинг шаклий тузилиши, уларга хос қисқалик, таъсирчанлик, теранлик каби хусусиятлар ҳақида маълумот. Мақолларнинг кишиларни эзгу маънавий сифатлар руҳида тарбиялаш воситаси эканлиги. Мақолларнинг мавзу доираси. Ватанпарварлик, дўстлик, илм ва касб-хунар, оила, одоб, тарбия ҳақидаги мақоллар. **Назарий маълумот.** Халқ оғзаки ижоди тушунчаси.

#### **Топишмоқлар (1 соат).**

Топишмоқлар халқ оғзаки ижодининг ўзига хос жанри сифатида. Топишмоқларда инсон ва уни ўраб олган оламнинг ўхшатишлар, таққослашлар, саволлар воситасида ифодаланганлиги. Топишмоқларнинг шаклий тузилиши. Топишмоқларнинг савол ва жавоб қисмлари билан биргаликда бир бутун асарни ташкил этганлиги. Топишмоқ ва чистон.

**Назарий маълумот.** Мақол ва топишмоқ тушунчалари.

***Имом Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадислар (2 соат).** Имом Бухорий ҳамда унинг «Ал-адаб ал-муфрад» («Адаб дурдоналари») китоби ҳақида қисқача маълумот. Ҳадисларнинг мавзу қамрови, уларнинг мақсад ва вазифалари, маърифий-тарбиявий аҳамияти.*

*Ҳадисларда юксак инсоний фазилатларнинг улуғланиши. Уларда инсон шаънини камситадиган, инсонийликка хос бўлмаган хусусиятларнинг қораланиши. Ҳадисларнинг халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт билан кўпгина уйғун жиҳатларининг мавжудлиги.*

**Назарий маълумот.** Ҳадис.

**Эзоп. «Ёввойи эчкилар», «Кийик билан тоқзор», «Бўри билан лайлак», «Эшак билан бақалар», «Устига туз юкланган эшак», «Бургут, зағча ва чўпон» масаллари (2 соат).**

Қадимги юнон масалчиси Эзоп ҳаёти тўғрисидаги ривоятлар. Эзоп масалларининг инсоният маънавияти, маърифий тафаккуридаги ўрни. Масалларда эзулик, сахийлик, олижаноблик сингари ғояларнинг илгари сурилгани.

«Ёввойи эчкилар» масалида дўстга садоқат, «Кийик билан тоқзор» масалида яхшилик қилганга яхшилик билан жавоб қайтариш, «Бўри билан лайлак» масалида дўст-душманнинг кимлигини фарқлаш лозимлиги, бошқа масалларда ҳам шунга ўхшаш ҳаётий масалалар рамзий образлар орқали талқин этилиши.

Масалчиликнинг шаклланиши ва таракқиётида Эзоп ижодининг аҳамияти. Эзоп масалларининг тарбиявий роли.

**Назарий маълумот:** Масал ҳақида тушунча.

Оралиқ назоратни мана шу рукн яқунланганидан кейин ўтказиш мақсадга мувофиқ бўлади. «Ривоят ва эртаклар оламида», «Болаликнинг беғубор олами», «Мумтоз адабиёт бўстони» сингари

руқнлар якунида ҳам шундай назоратни ўтказиш имконияти бўлади.

Якуний назорат ўқув йилининг охирида, ўқув предметини якунлаш даврида ўтказилади. Бу бутун ўқув предмети юзасидан олинган натижалар-нинг умумий манзарасини ойдинлаштириш вазифасини адо этади. Бунинг учун тест топшириқлари, оғзаки ва ёзма имтиҳон ҳамда синов саволлари, ёзма ишлар ўтказилиши мумкин. Адабиёт дарсларида баён ва иншолар ҳам шу вазифани бажара олади. Қуйида назорат ишларининг воситалари, шакллари, ҳамда айрим намуналари берилади:

назорат воситалари:	назорат шакллари
тарқатма материаллар, тестлар, саволномалар, ёзма иш мавзулари, ижодий ишлар намуналари (реферат, курс иши, мустақил иш, ижодий иншо ёзиш)	индивидуал, гуруҳли, ялпи, жуфт,

### **Фольклор асарларни ўрганиш хусусиятлари**

Адабий таълимнинг ўз олдига қўйган мақсад ва вазифалари анча кенг доирани ташкил этади. Уларнинг орасида энг муҳимлари сифатида ўқувчиларнинг маънавий дунёсини шакллантириш, улардаги бадиий-эстетик дидни ҳамда ижодий имкониятларни тарбиялашни кўрсатиш мумкин. Бунда ҳар қандай юксак даражадаги бадиий асар жуда катта ва бой материалларни бера олади. Халқ оғзаки ижодига оид асарлар ҳам бу жиҳатдан айрича аҳамият касб этади. Фольклор асарлари биринчи навбатда, халқ тафаккур тарзининг, хусусан, бадиий тафаккур тарзининг меваларидир. Шунга кўра улардаги халқона дунёқарашнинг сўз санъати воситасида ифодаланган гўзал дурдоналари ўқувчиларга халқ маънавиятининг, миллий қадриятларнинг такрорланмас намуналари сифатида кўринади. Буларнинг барчаси фольклорнинг кўплаб жанрларида мужассамлашади. Мақол, тез айтиш, топишмоқ, асотир (миф), эртак, ривоят, афсона, қўшиқ, терма, достон қабилар шулар жумласидандир.

Таълимнинг турли босқичларида ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари ва адабий тайёргарликларига мос ҳамда мувофиқ тарзда халқ оғзаки ижодига мансуб бўлган турли жанрдаги юксак бадиият билан йўғрилган асарлар ўрганилади.

Фольклор асарларини ўрганиш бошқа адабий асарларни ўрганишдан тубдан фарқ қилади. Гап шундаки, фольклор асарларининг ўзига хос хусусиятлари уни ўқитишда ҳам ўзига хос ёндашувлар бўлишини тақозо этади.

Умумий ўрта таълим мактабларида, академик лицей ва касб-хунар коллежларида ўқувчилар фольклорнинг турли намуналари билан танишиб улгуришган. Дастур ва дарсликларда бу ҳақдаги дастлабки маълумотлар келтирилган. Олий мактабда эса ўзбек тили ва адабиёти йўналишида фольклоршунослик махсус ўқув предмети сифатида ўрганилади. Демак, талабалар, тегишли назарий маълумотга ҳам эга бўлишади. Бу ерда, дастлаб, оғзаки ва ёзма адабиёт орасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларга эътиборни тортиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Адабиётнинг оғзаки ва ёзма турларга ажратиш нисбатан кейинги ҳодиса эканлиги, дастлаб адабиёт фақат оғзаки шаклда юзага келганлигини эслаш жоиз.

Оғзаки ижоднинг халқ оммасига нисбат берилиши, шунинг учун ҳам бу адабиёт халқ оғзаки ижоди деган ном билан юритилиши изоҳланиши керак. Айни пайтда, халқ оғзаки ижодининг бирданига кўпчилик томонидан яратилиши эмас, балки оммавий тарзда қўлланиши, муаллифининг аниқ бир шахс билан чегараланмаслигига ишора эканлигини тушунтириш ўринли бўлади.

Фольклор асарларининг ўзига хос хусусиятлари, айрим жанрларнинг генезиси ва поэтикаси, фольклор матнларининг талқинлари фольклор жанрларининг ўзига хос хусусиятлари, улардан таълим жараёнида фойдаланиш имкониятлари Н.П.Андреев, В.П.Аникин, А.М.Астахова, П.Г.Богатырев, А.Н.Веселовский, В.Е. Гусев, В.М.Жирмунский, Н.П.Колпакова, Ф.Е.Корш, Н.И.Кравцов, Ю.Г.Круглов, С.Г.Лазутин, Д.С.Лихачев, Е.М.Мелетинский, Э.В.Померанцева, А.А.Потебня, В.Я.Пропп, Б.Н.Путилов, Б.А.Рыбаков, М.А.Рибникова, В.К.Соколов, П.Д.Ухов, Ҳ.Зариф, М.Афзалов, М.Алавия, Т.Мирзаев, Ҳ.Раззоқов, О.Собиров, Б.Саримсоқов, К.Имомов, Ғ.Жалолов, Ҳ.Абдуллаев, М.Жўраев, О.Сафаров, У.Жуманазаров, А.Мусақулов, О.Мадаев, Ш.Турдимов, Ж.Эшонкулов ва бошқа кўплаб фольклоршуносларнинг асарларида берилгани ишни осонлаштиради. Уларга таяниб туриб фольклорнинг пайдо бўлиши, тарихий тараққиёти, фольклор жанрларининг моҳияти, ўзига хос хусусиятлари, уларнинг ёзма адабиётга муносабати, фольклордаги вариантлик, анъанавийлик, бадииятнинг ўзига хосликлари ҳақида маълумотлар берилади. Айниқса, таълимнинг қуйи босқичларида ўрганиладиган фольклор асарларининг моҳиятини теранроқ ёритишга ёрдам берадиган илмий тадқиқотлардан, методик адабиётлардан кўпроқ ва унумлироқ фойдаланиш тавсия этилади.



Ҳар бир синфда фольклор материалларини танлашда ўқувчиларнинг руҳий ҳамда ёш хусусиятлари назарда тутилган. 5-синфдан бошлаб фақат фольклор асарларининг ўзинигина эмас, балки уларга боғлиқ ҳолда айрим назарий маълумотларни ҳам етказиш кўзда тутилган. Ўқитувчи мана шу дастлабки тажрибаларданок фольклор назариясининг элементар маълумотларини ўқувчилар онгига сингдириб бориши керак.

Адабиётшуносликда, хусусан, фольклоршуносликда фольклор жанрларини ўрганишнинг илмий-назарий асослари теран таҳлил этилган. Аммо фольклор асарларини ўқитиш жараёнида мана шу назарий асосдан етарлича фойдаланилмоқда, деб бўлмайди.

Дарслик ва қўлланмалардаги таҳлиллар асосан фольклор асарларининг ғоявий мазмунини ёритишга йўналтирилган. Айрим ҳоллардагина асарлардаги қаҳрамонларнинг ўзига хос хусусиятларига эътибор қаратилади. Бу ҳам асосан, эпик асарлар таҳлилидагина кўзга ташланади.

Фольклор асарларининг шаклий хусусиятлари, айниқса, уларнинг тили эътибордан четда қолади. Ўқитувчиларнинг ана шу эътиборсизлиги ўқувчиларни фольклор асарларида мужассамлашган гўзалликдан бебаҳра бўлишларига сабаб бўлади. Ваҳоланки, турли жанрлардаги фольклор асарларидаги поэтик яхлитлик, уларнинг поэтикасидаги ўзига хосликларни идрок этиш ўқувчиларнинг адабий таълимида ниҳоятда катта аҳамият касб этади.

Буларнинг барчаси фольклор асарларини ягона тизим сифатида ўрганишни, фольклор асарларидаги тасвир принципларини, тасвир воситаларини, уларда мужассамлашган халқ эстетикаси асосларини ўзлаштиришни тақозо этади. Методика илми олдида булар ҳам энг жиддий вазифалардан бири сифатида турибди.

Фольклор асарларининг оиладан, мактабгача тарбия муассасларидан бошлаб ўрганилиши, бошланғич синфларда бунинг анча кенгроқ миқёсларга кўтарилгани умумий ўрта таълим мактабларида турли жанр, йўналишдаги фольклор асарларини чуқурроқ ва тўлароқ идрок этишга имкон яратади. Бу ҳолат халқ оғзаки ижодидаги ғоявий-бадий бойлик, ранг-барангликнинг ўзлаштирилишига пойдевор бўла олади.

Энг муҳими, улар фольклор асарларидаги ўзига хосликларни теран илғаб олишлари лозим. Фольклорнинг ёзма адабиётга муносабати, унга ўхшаш ва фарқли жиҳатлари, оғзаки ижодда халқ бадий тафаккур тарзининг ўзига хос тарзда мужассамлашишини улар онгли тарзда идрок этишлари лозим.

Фольклорнинг бошқа санъат намуналаридан бири эканлиги, айниқса, унинг мусиқа, театр, халқ қизиқчилиги, қўғирчоқбозлиги билан яқин алоқалари ҳақидаги тасаввурлари шакллантирилади.

Буларнинг барчаси ўқувчиларнинг оғзаки ҳамда ёзма нутқ малакаларининг такомиллашишига омил бўлади.

Шу мақсадда бўлажак тил ва адабиёт фанлари ўқитувчилари мавжуд илмий-назарий ҳамда методик адабиётлар билан пухта танишишлари, уларнинг мазмун ва моҳиятларини пухта ўзлаштиришлари лозим. Шу асосда улар фольклор жанрларининг ўзаро алоқалари, таъсири ва поэтикаси ҳақида батафсил илмий маълумотларга эга бўлишади. Шунингдек:

- ҳозирги замонда таълимнинг турли босқичларида фольклор асарларини ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари билан танишилади;
- фольклор асарларининг ўқув дастурлари ҳамда дарсликлардаги берилишининг илмий-методик асослари билан танишади;
- фольклор асарларини ўқувчилар томонидан тушунилишининг педагогик-психологик асосларини кузатишади;
- умумий ўрта таълим мактабалари, академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежларида фольклор асарларини ўрганишнинг ўзига хос хусусиятлари билан танишишади.

Фольклор асарлари ўзбек хонадонининг доимий йўлдошидир.

У мактаб дастурларидан салмоқли ўрин олган.

Фольклор асарлари академик лицейларда махсус ўқув предмети сифатида ўрганилади.

Дарсларда кўпроқ фольклор асарларининг тарбиявий томонларига эътибор берилади. Унинг поэтикаси, эмоционал томонларига камроқ эътибор берилаётгани сезилади. Эндиликда фольклор экспедициялари, этнографик саёхатлар одат тусига кириб бормоқда. Ўқувчиларнинг ўзлари бевосита фольклор асарлари ва материалларини тўплаш жараёнларига жалб этилаётган тажрибалар мавжуд.

Шунга карамай ўқув юртларидаги фольклор асарлари таҳлилида кўпроқ илмийлик, академик услуб етакчилик қилмоқда.

Аслида фольклор асарлари воситасида ўқувчилар бадиий адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги илк тасаввурларга эга бўлишади. Улар поэтик нутқнинг, тилнинг поэтик усулларидаги ўзига хосликлар билан танишадилар. Улар фольклор асарларининг ижросида ҳам бевосита иштирок этишади.

Ўзбек фольклористларининг асарлари бу борада яхшигина манба ва материал ролини ўйнай олади.

Эндиликда фольклор асарларининг бадиий хусусиятларини ўрганиш мактаб дастур ва дарсликларидида устувор мавқе қозониб бормоқда. Уларда ахлоқий-маънавий муаммоларнинг ёритилиши ҳам ўқувчилар дунёқараши ва қизиқишларига уйғун келмоқда. Халқ оғзаки ижоди намуналарининг тил хусусиятларини таҳлил қилишга эътибор ортмоқда.

Бир рукн остида ўзбек ва жаҳон халқлари эртакларининг берилиши, улардаги сюжет, мавзу, қаҳрамонлар, тасвир, поэтикага хос хусусиятлар жаҳон халқлари фольклоридидаги яқинлик ва ўзига хосликларни идрок этиш имкониятини беради.

Фольклор асарлари ўқувчиларнинг мустақил ижодий фаолиятларини ташкил этишда ҳам қўл келади. Болалар мустақил равишда эртак, топишмоқ, тез айтишларни тўқишга қизиқишади.

Машғулотлар давомида улар фольклор асарлари (эртак, топишмоқ, миф, тез айтиш, кўшиқ, терма, достон) нинг жанр хусусиятларини аниқлай оладиган бўлишади. Уларнинг фольклор асарларига хос бўлган бадиий тилнинг, бадиий рамз ва деталларнинг, шунингдек, тасвир воситаларининг эстетик вазифалари билан бевосита танишиш имконига эга бўлишади.

Турли жанрлардаги фольклор асарлари намуналари билан танишиш жараёни ўқувчиларнинг бадиий дидини шакллантиради, уни юқори босқичга олиб чиқади, улардаги адабий-ижодий кўникма ва малакаларнинг шакллантирилиши ҳамда ривожлантирилиши учун ҳам жуда қулай педагогик асос вазифасини адо этади.

Умумий ўрта таълим мактабларининг ўқув дастурларида фольклор асарларининг айрим намуналари тавсия этилган. Назаримизда, улар ягона тизим асосида танлаб олинган эмас, зеро, фольклор асарларини таълим босқичларида ўрганишнинг ягона илмий концепцияси ҳам ишлаб чиқилганича йўқ. Фольклор асарлари ҳам ягона, яхлит тизимнинг алоҳида бўғинлари сифатида ўрганилиши мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Шунга қарамай, ҳозирги мавжуд ҳолатнинг ўзидан унумлироқ фойдаланиш йўллларини излаш замонамизнинг долзарб муаммоларидан бири бўлиб турибди. «Такмиллаштирилган ўқув дастури»да фольклор асарлари қуйидагича берилган:

синф	мазмун	соат
	<b>ҲИКМАТ ДУРДОНАЛАРИ</b>	



	салом» ва бошқалар). Кўшиқларнинг бадиий хусусиятлари. <b>Назарий маълумот:</b> Кўшиқ ва унинг турлари ҳақида тушунча.	
7	<p><b>«Равшан»</b> достони</p> <p>Ишқий-саргузашт дostonларнинг ўзбек халқ дostonчилигида катта ўрин тутиши. Бу хил дostonларда ишқий можароларнинг асосий мавзу эканлиги. «Гўрўғли» туркумидаги ишқий-саргузашт дostonлар ва мазкур туркумда «Равшан» асарининг тутган ўрни. Дoston воқeаларининг туркий халқлар дostonчилигида кенг тарқалган мотив эканлиги. Дostonнинг бизгача етиб келишида Эргаш Жуманбулбулнинг хизмати. Дostonдаги Гўрўғли, Юнус пари, Авазхон, Равшан, Зулхумор, ака-ука каллар образларининг таҳлили.</p> <p><b>Назарий маълумот:</b> Муболаға ҳақида тушунча.</p>	4
8	<p><b>«Кунтуғмиш»</b> достони</p> <p>Халқ дostonларининг миллат руҳиятини акс эттиришдаги ўрни. Халқ эпик дostonларининг турлари. Туркий дostonларнинг дунё дostonчилиги ривожидда тутган юксак мавқеи.</p> <p>«Кунтуғмиш» ишқий-саргузашт дostonларининг гўзал намунаси сифатида. Дostonда Эргаш Жуманбулбул маҳоратининг намоён бўлиши. Асар сюжетининг саргузаштларга бойлиги. Қаҳрамонлар тақдирини белгиловчи ҳодисаларнинг маиший турмушга яқинлиги. Кунтуғмиш образи. Унга хос жўмардлик, тантилик, жасурлик ва айни вақтда соддалик сифатлари. Кунтуғмишнинг жангчи, ошиқ, эр, ота сифатидаги хусусиятлари. Кунтуғмиш табиатидаги самимият ва ишонувчанлик хислатлари. Холбеканинг фавқулодда гўзал ва меҳрибонлиги. Холбека – ўзбек қизларига хос ўқтамлик, эркалик, шаддодлик ва майинлик сифатларига эга шахс. Холбека – фарзандлари ва эрининг ҳаёти учун ўзини бахшида қилувчи аёл. Дostonда аёлларга хос сершубҳалилик, инжиклик, синчковлик сифатларининг ишонarli тасвирланганлиги. Холбеканинг оналик хусусиятлари тасвири. Дostonда Гуркибой ва Моҳибой образларининг маҳорат билан тасвирланганлиги. Гуркибойга хос босиқлик, меҳрибонлик, мулоҳазакорлик ҳамда укаси Моҳибойнинг қув, тажанг, қайтмас йигитча эканлиги. Болалар табиатига хос хислатларнинг улар тақдирига таъсири. Дostonдаги Буврахон, Азбархўжа, Қосим, Холмўмин, чўпон образларининг ўзига хос шахслар сифатида акс эттирилганлиги. Дostonнинг бадиий хусусиятлари. Асар сюжет чизиқларида мантикий изчилликнинг кучлилиги.</p> <p><b>Назарий маълумот:</b> Дostonларнинг шаклий тузилиши.</p>	4
9	<p><b>«Алпомиш»</b> достони</p> <p>«Алпомиш» дostonининг оғзаки эпик анъаналарда бизгача етиб келганлиги ва туркий халқлар орасида кенг тарқалганлиги. Дostonни куйловчи бахшилар. Фозил Йўлдош ўғли ҳақида маълумот.</p> <p>«Алпомиш» қаҳрамонлик дostonларининг юксак намунаси сифатида. Дostonда тасвирланган давр. Унда оила учун кураш ва уруғ бирлиги масалаларининг акс этиши. Дostonнинг асосий образлари. Алпомиш, Барчин, Қоражон, Қалдирғоч образларида мардлик, садоқат, юртсеварлик, эзгулик ва вафодорлик фазилатларининг ифодаланиши.</p> <p>Дostonнинг тили ва бадиий хусусиятлари. Муболағавий услуб қаҳрамонлик дostonларининг ўзига хослигини белгиловчи омил сифатида. Дoston сюжети ва мотивлари асосида яратилган адабиёт, кино ва тасвирий санъат асарлари.</p> <p><b>Назарий маълумот:</b> Халқ дostonлари ва уларнинг турлари ҳақида тушунча.</p>	5

Демак, бу ерда оддийдан мураккабга деган тамойилга амал килинган. Имкон қадар узвийлик ва узлуксизликка эътибор берилган. Унда фольклорнинг турли жанрлари (мақол, топишмоқ, эртак, ривоят, кўшиқ, достон) камраб олинган.

Дастурдаги аннотация ва изоҳлар билан танишиш шуни кўрсата-дики, уларда кўпроқ фольклор асарларининг ғоявий мазмунига, улардаги қаҳрамонлар савиясига, қаҳрамонлар характерининг айрим қирраларига урғу берилади. Уларнинг шаклий-поэтик хусусиятлари орқа планда қолиб кетади. Айниқса, фольклор асарларининг шаклий хусусиятлари, ифода имкониятлари, тасвир воситалари, тил хусусиятлари жуда кам эътибор олган. Дастурдаги бу хусусиятнинг ўқитувчилар фаолиятига ҳам, ўқувчиларнинг ўзлаштириш жараёнига ҳам таъсир кўратмаслиги мумкин эмас. Фольклор асарларининг поэтик хусусиятларини ўрганиш фақат адабиётшуносликнинг эмас, балки адабиёт ўқитиш методикаси фанининг ҳам долзарб ва жиддий муаммоларидан биридир. Фольклор асарларининг моҳияти ва мазмунини тўғри, тўлиқ ва атрофлича тушуниш учун, айниқса, буни ёш авлодга тушунтириш учун етук фольклористлар ҳамда методист олимларнинг фундамен-тал тадқиқотларидан хабардор бўлиш тақозо этилади.

Фольклор асарларининг ўзига хосликларидан бири уларнинг халқоналиги билан белгиланади. Халқоналикнинг моҳияти эса тасвирнинг халқ ҳаёти, унинг руҳият дунёсига, умуман, дунёқарашига оидлиги, халқ орзу-интилишларини ифодалашида, тасвирларнинг тушунарли ва таъсирчан тилида намоён бўлади.

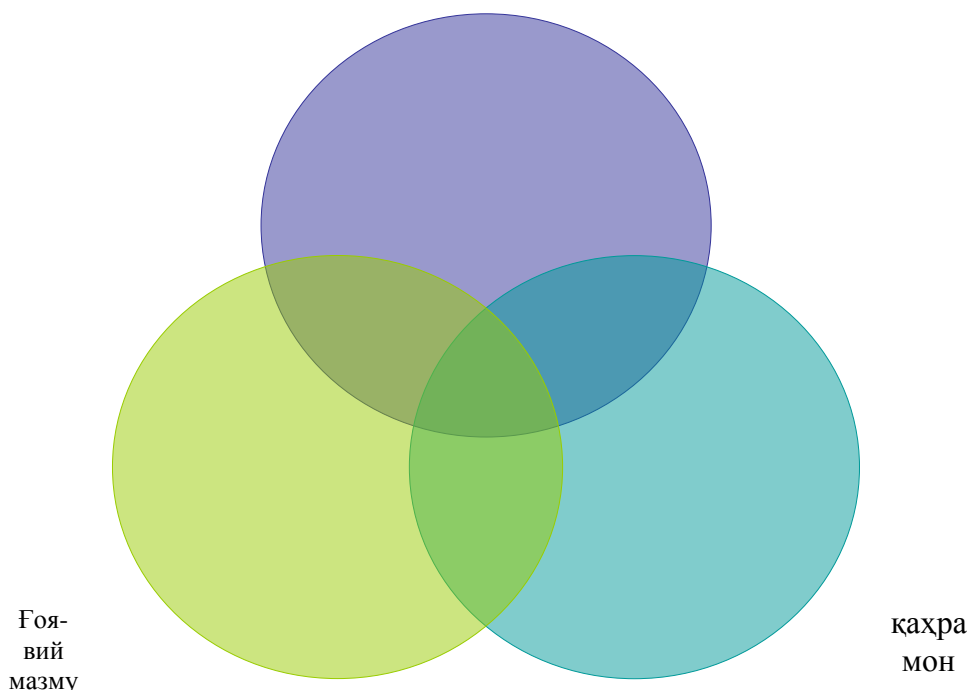
Таълим жараёнида мана шу хусусиятлар ўқувчининг онги ва шуурига етиб бориши керак. Фольклорнинг ҳар бир жанрида ҳаётнинг муайян қирраси акс этади, ифодаланади. Демак, яхлит тарзда, ягона тизим сифатида фольклор ўзи мансуб бўлган халқ ҳаётини ифодалайди. Аммо буни жуда оддий, содда, қисқа, лўнда, тушунарли ва таъсирчан тарзда мужассамлаштиради. Фольклор асарларининг яна бир хусусияти шундаки, уларда маънавий-ахлоқий баҳолар жуда аниқ кўриниб туради. Масалан, Зумраднинг кўриниши, қиёфаси тасвиридан бошлаб хатти-ҳаракатлари, бошқаларга муносабатигача тўлиқ ижобий хусусиятлар билан мужассамлашган бўлса, Қиммат тесқари қутбдаги барча белгиларга эгадир. Алпомиш мардлик, жасорат, ҳалолликка қанчалик дахлдор

бўлса, салбий қаҳрамонлар инсонни ерга урадиган нуқсонлар билан шунчалик зийнатлангандир.

Фольклор асарларининг воқелиги, композицияси, образлар тизими, қурилиши, вазни, тасвир принциплари ҳам ўзига хос эканлигини унутмаслик керак. Шунга кўра уларни ўқитиш ва ўргатиш методикаси ҳам мана шу ўзига хосликлардан келиб чиқиши, уларга таяниши керак бўлади.

Психологларнинг кўрсатишича, болаларнинг муайян ёшида, хусусан, 10-11 ёш атрофида уларнинг тасаввурларида «содда-реалистик қарашлар устувор мавқе тутди. Шунинг учун ҳам айна шу ёшда халқ оғзаки ижодининг айрим намуналари, хусусан, топишмоқ, мақол, айниқса, эртакларни ўрганиш имкониятлари катта бўлади. Бу ёшда бадиий асардаги муаллиф нуқтаи назарини тушуниш, ҳазм қилиш осон бўлмайди. Худди шунинг учун ҳам эртак қаҳрамонларини ўрганиш улар учун қулай ва осон бўлади. Айниқса қаҳрамоннинг яқкалиги, уларнинг ҳаракат миқёсларининг болалар тасаввурлари билан уйғунлиги, руҳий тасвирларнинг нисбатан чегаралангани шу ёшдаги ўқувчилар қизиқишлари ва дунёқарашига уйғун келади. Ушбу ёшда мутахассисларнинг кўрсатишича, ўқувчилар фольклор асарларини қуйидаги яхлитликда тасаввур қилишади:

воқеа



## Мавзуга оид адабиётлар

1. Жуманазров У. Ўзбек фольклори ва тарихий воқелик. – Тошкент, Фан, 1991.
2. Жўраев М. Ўзбек халқ самовий афсоналари. – Тошкент, Фан, 1995.
3. Жўраев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006.
4. Имомов К., Мирзаев Т., Саримсоқов Б., Сафаров О. Ўзбек халқ поэтик ижоди. – Тошкент, Ўқитувчи, 1990.
5. Йўлдошев Қ. «Алпомиш» талқинлари.- Тошкент, Маънавият, 2002.
6. Мадаев О. «Алпомиш» билан суҳбат. – Тошкент, Маънавият, 1999.



7. Мадаев О., Собитова Т. «Ўзбек халқ оғзаки ижоди». – Тошкент, Университет, 1999.
8. Саримсоқов Б. Ўзбек адабиётида сажъ – Тошкент, Фан, 1978.
9. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Тошкент, Фан, 1981.

### **Янги ўзбек адабиётини ўрганиш**

«Янги ўзбек адабиёти» атамаси бугунга келиб ўзгача маъно касб этадиган бўлиб қолди. Аниқроғи, бу тушунчанинг қамрови кенгайди. Эндиликда у XIX асрнинг охирларини, бутун XX аср адабиётини, мустақиллик даври адабиётини, шунингдек, бугунги адабиётни ҳам яхлит ҳолда мужассамлаштирадиган бўлди.

Янги ўзбек адабиёти, ҳозирги ўзбек адабиёти, XX аср адабиёти деган номлар мана шу тушунчаларни ифодалаш учун қўлланган. Афсуски, буларнинг барчасини ҳам жуда муваффақиятли деб бўлмайди. Буларнинг ёнида «Миллий уйғониш даври ўзбек

адабиёти», «Мустақиллик даври адабиёти» атамаларининг ҳам ўрни борлигини таъкидлаш жоиз.

Бу давр адабиётини ўрганишнинг ўзига хос мураккабликлари бор. Биринчидан, у хронологик жиҳатдан XX асрнинг ўзи билан чекланмайди. Унинг доирасига XIX асрнинг охириги чораги ҳам дахлдор бўлиб туради. Ҳозирги давр, яъни XXI аср адабиёти ҳам шу ном остида келаётганини эсдан чиқармаслик керак. Иккинчидан, XX аср бошларидаги адабиётнинг тўлиқ ва мукаммал манзарасини яратиш жараёни ҳозир ҳам давом этмоқда. Учинчидан, собиқ совет даврида яратилган адабий асарларга баҳо беришдаги бир ёқламалик барҳам топа бошлади. Эндиликда уларга бошқача, янги, мустақиллик шарофати билан қўлга киритилган эркин ва ижодий тафаккур андазалар билан ёндашиш устувор мавқе тутмоқда.

XX аср адабиёти устидаги баҳслар қизгин давом этмоқда. Унинг мағзи, моҳияти тобора кенгрок, чуқуррок, тўларок намоён бўлиб бормоқда. Китобхонлар бу давр адабиёти ҳақидаги асл ҳақиқатлар билан мукаммалроқ тарзда танишиб боришмоқда. Бўлажак ўқитувчилар ҳам бу жараёнларнинг туб моҳиятини теран англаб олишлари керак бўлади.

Шулардан бири асл манбаларни ўқишдаги мураккабликлар билан боғлиқ. Гап шундаки, XX асрнинг дастлабки чорагидаги адабиёт анъанавий тарзда араб ёзуви орқали оммалашган эди. Улар ўша давр матбуотида, газета ва журналларида, маҳаллий нашрларда чоп этилган. Айрим нашрларнинг қоғози жуда сифатли бўлган эмас. Шунга кўра уларни ўқишда араб алифбосидаги айрим ҳарфларнинг бошқа бир белгилар билан қориштирилиши юз бериши мумкин. Жумладан, Чўлпоннинг «Имом Фузулий» деган мақоласи ҳақидаги бир ахборот тарқалган эди. Маълум бўлишича, асл матнда у «Имом Ғаззолий» деб номланган экан. Унинг муаллифи ҳам Чўлпон эмас экан. Бу ҳақда проф. О.Шарафиддинов шундай ёзади:

«Афсуски, бугунги кунда матбуот саҳифаларида биз анчамунча ҳолларда масалани чуқур ўрганмай туриб, ҳовлиқмалик билан иш юритаётган, натижада «ярми ёлғон, ярми чин» гапларни ҳам «кашфиёт» тарзида тақдим қилинаётган фактларга дуч келяпмиз. Масалан, айрим журналларда «Гавҳар» деган ҳикоя Чўлпонники деб эълон қилинди. Ҳолбуки, бу ҳикоя ўз вақтида «Йўқсил» деган таҳаллус остида эълон қилинганди. «Йўқсил» эса 20-йилларда Баҳром Иброҳимовнинг таҳаллуси бўлган. Айрим

«тадқиқотчилар»имиз сира андиша қилиб ўтирмай ўз чаласаводликларининг самарасини китобхонларга кўз-кўз қилишга ошиқади. Масалан, библиографик кўрсаткичларнинг бирида 20-йилларда Чўлпоннинг «Имом Ғузулий» деган мақола эълон қилгани таъкидланади. Афсуски, мен ҳам бу гапга чиппа-чин ишониб, «Чўлпон» деган рисоламда уни айнан такрорлаганман. Аммо кейинчалик кўрсатилган манба («Инқилоб» журнали) текшириб кўрилганида мақоланинг номи «Имом Ғаззолий» экани, муаллифи ҳам бошқа одамлиги маълум бўлди. Яқинда Тошкент дорил-фунунида бўлган бир анжуманда нотиклар Бехбудий, Фитрат, Чўлпон ва бошқаларнинг асарларини чоп этишда текстологик хатоларга кўп йўл қўйилаётганини, бу арабча ёзувни ўқиш ва талқин қилишдаги саводсизлик оқибати эканини айтишди. Бундай хатолар асар матнини бузиб юборади, унинг маъносини хиралаштиради. Таассуфки, бундай хатолар Чўлпоннинг «Яна олдим созимни» деган китобида ҳам анча-мунча бор. Бунга китобнинг муҳаррири сифатида мен жавобгарман, албатта»<sup>1</sup>.

Буларнинг барчаси нашр этилган мақола ва асарларга танқидий нуқтаи назардан қарашни, албатта, мутахассислар фикрига эътибор бериш зарурлигини яна бир марта кўрсатиб турибди.

Бу жиҳатдан О.Шарафиддиновнинг «Тирик сатрлар» китоби ҳақида «Ёшлик» журналининг 1990 йил 11-сонигаги мақола ҳақидаги мулоҳазалари ҳам эътиборлидир. Унда кўрсатилишича, 1969 йилда нашр этилган «Тирик сатрлар» китобида мавжуд бўлмаган факт ва ҳодисаларга нисбат берилган. Бугина эмас, китобнинг муҳаррири ўзини тўртинчи қаватдан ерга ташлаб юборган, шу тарзда у ўша даврда бошига тушиши мумкин бўлган бало-ю қазолардан сақланиб қолган эмиш. О.Шарафиддинов бу гапларнинг асосиз эканлигин кўрсатиб, жумладан, шундай ёзади: «Бўлмаган гап! «Ие, қизиқ-ку,»- деб эътироз билдиришингиз мумкин, бу воқеа камида 22-23 йил аввал рўй берган бўлса, сиз буни қаёқдан биласиз?! Тепасида турганмидингиз?» Ҳамма гап шундаки, «Тирик сатрлар» нинг муҳаррири мен эдим. Биламан, бир қанча одамларнинг қўлида китобнинг айрим нусхалари сақланиб қолган. Ўшалардан сўранглар - китобнинг камида уч жойида менинг фамилиям муҳаррир сифатида рақам қилинган. Китобга ишонмасангиз, ўша пайтда нашриёт раҳбариятида ишлаган одамлар бор – масалан, Иброҳим Ғафуров – улар гапимни тасдиқлаши мумкин. Мен қасам ичиб гувоҳлик бераманки, ҳеч қачон нашриёт

<sup>1</sup> Шарафиддинов О. Сардафтар саҳифалари. Мақолалар, хотиралар.- Тошкент, Ёзувчи, 1999, 48-49-бетлар

биносининг 4-қаватидан ўзимни ташлаган эмасман, нафақат нашриётнинг, умуман, ҳеч қандай ташкилотнинг 4-қаватидан ҳам сакраган эмасман-а, Худога шукур, ман олтмиш учга киряпман...»<sup>1</sup>

Бу давр адабиётини ўрганишда адабиётнинг ўзида ниҳоятда залворли ўзгаришлар юзага келганлигини, одамга, оламга қарашларнинг узлуксиз равишда ўзгариб, такомиллашиб, янгиланиб борганлигини эътиборда тутиш керак.

Мавзу ва талқинларнинг жиддий тарздаги ўзгариши, янгиланиши бу давр адабиётининг асосий кўрсаткичлари бўла олади. Мумтоз адабиётимиз билан қиёсланганида бу давр адабиётининг кескин ўзгаришларга рўпара келганлигини тушуниш ва тушунтириш керак бўлади.

Адабиётдаги жанрлар ва образлар тизими ўзгарди. Жумладан, драматик тур ва унинг янги-янги шакллари, романчилик янги адабий ҳодисалар сифатида майдонга келди. Шеърятда ҳам кўламли янгиликларкузатилди. Ишқий-интим шеърят ижтимоий-публицистик, сиёсий-фалсафий камровдаги шеърятга кенгрок майдонларни бўшатиб берди. Шунинг учун ҳам бу даврда яратилган асарлар таҳлилида энди бошқачароқ ёндашувлар тақозо этилади.

Драматик асарлар таҳлилида сахна имкониятлари эътиборга олиниши, қаҳрамонларнинг «ҳаракатдаги ҳолатлари»га урғу берилиши, муаллиф нуқтаи назарининг бевосита қаҳрамонларнинг ўзига «ўтказилиши» бундай таҳлиларнинг марказида туриши керак бўлади. Уларнинг ўз замонларидаги долзарб муаммолар билан уйғунлиги, замонавийликнинг бадиийликни юзага чиқаришдаги асосий омиллардан бири бўлганлиги ҳам эътиборда тутиш ўринли бўлади.

Ижтимоий тузум ва адабий ижод муносабатлари адабий асар таҳлилида йўл-йўлакай кўриб ўтиладиган муаммолардан эмас. Бу айниқса, адабиётимизнинг мазкур даврлари учун айрича аҳамият касб этади. Босқинчилик шароитида халқни маърифатга чорлаш, бутун асарларида маърифий ғояларни тарғиб-ташвиқ хэтишни асосий вазифа деб билиш ўша даврдаги ижодкорларнинг ижтимоий фаолликлари ҳамда заковатини, уларнинг шахс ҳамда ижодкор сифатидаги жасоратларини кўрсатиб туради. Мазкур ҳодисалар уларнинг асарлари, яратилган ўлмас образлари мисолида кўрсатиб берилиши керак.

---

<sup>1</sup> Ўша китоб, 52-бет.

Албатта, ўша давр ижодкорлаига, уларнинг асарларига бўлган муносабатларнинг, бу асарлар таҳлили ва талқинларининг хилма-хиллигига бўлажак адабиёт ўқитувчиларининг эътиборлари тортилши шарт. Бунда адабий танқидчилигимиз ютуқларидан унумли тарзда фойдаланиш имкониятлари бор. Хусусан, Озод Шарофиддинов, Умарали Норматов, Бегали Қосимов, Абдуғафур Расулов, Баҳодир Каримовларнинг сўнгги пайтларда яратган тадқиқотлари адабиёт ўқитувчилари учун яхшигина методик ёрдам бера олади.

Таълимнинг турли босқичларида, хусусан, умумий ўрта таълим мактабларида, академик лицейлар ва касб-хунар коллежларида бу давр адабиётини ўқитиш асосий ўрин тутди. Жумладан, «Такомиллаштирилган адабиёт дастури»да синфлар кесимида куйидаги манзарани кўриш мумкин:

5-синф	6-синф	7-синф	8-синф	9-синф
Ҳамид Олимжон. «Ойгул билан Бахтиёр» достони (3 с)	Ғафур Ғулом. «Шум бола» қиссасидан (3 соат)	А.Авлоний. Ватанни суймак», «Ватан» шеъри (2 с)	Фитрат.«Мир-рих юлдузига»,«Ўгут», «Гў-залим, бевафо гулистоним» шеърлари(2с)	Абдулла Қодирий. «Ўткан кунлар» романи (5 с)
М.Шайхзода. «Искандар Зулқарнайн» достони (2 соат)	Туроб Тўла. «Дўнан» ҳикояси («Етти зоғора» қиссасидан) (2 соат)	Шухрат. «Мардлик афсонаси» балладаси (2 соат)	Ҳамза Ҳакимзода. «Заҳарли ҳаёт ёхуд Ишқ қурбонлари» (3)	Чўлпон.«Ёнғин», «Қаландар ишқи», «Кўнгил», «Кишан», «Виждон эрки» шеърлари, «Кеча ва кундуз» романидан(5 с)
Шукрулло. «Умр ҳақида эртақ» шеъри (2 с)	Султон Жўра. «Муқаддас идеал-нинг туғилиши» шеъри (2 )	Ҳамид Олимжон. «Ўзбекистон» шеъри (2 с)	Ғафур Ғулом. «Соғиниш», «Вақт» шеърлари (2 с)	Ойбек. «Чимён дафтари» турку-мидаги шеърлар ва «Қутлуғ қон» романи (5 с)
Абдулла Қодирий. «Улоқда» ҳикояси (2 с)	Х.Тўхтабоев. «Сариқ девни миниб» қиссаси (3 с)	Максуд Шайхзода. «Тошкентнома» достони (2 с)	М.Шайхзода. «Мирзо Улуғбек» фожиаси (3 с)	Одил Ёқубов. «Улуғбек хазинаси» романи (4 с)
Ойбек. «Фо-	Хайриддин	М.Осим.«Ёшлик	Усмон	А.Орипов.

нарчи ота», «Боланинг кўнгли под-шо» ҳикоялари (3 с)	Салоҳ. «Юлдузлар афсонаси» балладаси (2 с)	айёмининг илк баҳори», «Язд чўли», «Қушлар тили» ҳикоялари («Зулмат ичра нур» қиссасидан (3 с)	Носир. «Юрак», «Нил ва Рим», «Монолог» шеърлари (3 с)	«Генетика», «Баҳор кунларида», «Куз манзаралари» шеърлари, «Соҳибқирон» асари (дostonдан парча) (5 с)
Ғафур Ғулом. «Менинг ўғригина болам» ҳикояси (3 с)	Абдулла Қаҳҳор. «Бемор» ҳикояси (2 с)	А.Мухтор. «Юлдузим», «Туғилиш», «Йўл», «Ўзимники бу умр...» шеърлари (2 с)	Асқад Мухтор. «Чинор» романи (4 с)	
У.Носир «Юр, тоғларга чиқайлик», «Йўлчи», «Болалигимга», «Ёшлик», «Юрганмисиз бирга ой билан», «Гулзор-чаман...». (3 с)	Одил Ёқубов. «Музқаймоқ» ҳикояси (3 с)	Шукур Холмирзаев. «Ўзбек характери» ҳикояси (3 с)	Саид Аҳмад. «Қочоқ» («Уфқ» романидан) (2 с)	
Ў.Ҳошимов. «Дун-ёнинг ишлари» қиссасидан (4 с)	Эркин Воҳидов. «Нидо» достони (3 с)	С.Зуннуннова. «Менинг Ватаним!», «Ер узра кўнди оқшом», «Қизимга», «Бувилар дуога кўллари очиб» шеърлари (2 с)	Озод Шарафиддин ов. «Ўлсам айрилмасман кучоқларингдан» мақоласи (2 с)	
Миртемир. «Булут», «Шудринг», «Тўрғай», «Балиқ ови», «Қишлоғим» шеърлари (3 с)	Саид Аҳмад. «Қоплон», «Собик» ҳикоялари (2 с)	Абдулла Қодирий. «Меҳробдан чаён» романидан (3 с)	Т. Сулаймон. «Илтижо», «Армон», «Тавалло», «Гул бир ён, чаман бир ён» шеърлари (2 с)	
Мақсуд Қориев. «Қалдирғочлар баҳорда келади» ҳикояси (2 с)	Зулфия. «Бахтим бор, ажойиб кишилар аро...», «Боғлар қийғос гулда», «Невара» шеърлари (3 с)	Чўлпон. «Бинафша», «Гўзал», «Кўнгил», «Халк» шеърлари (3 с)	М.Юсуф. «Ватаним», «Меҳр қолур», «Ортим, адо бўлмас армонларинг бор...», «Биз бахтли бўламиз» шеърлари (3 с)	

Ҳамза. «Жонларни жонони ватан», «Дардига дармон истамас» шеърлари (2 с)	П.Қодиров. «Низомнинг тантилиги» («Авлодлар довони» романидан) (3 с)	Абдулла Қаҳҳор. «Зилзила» қиссасидан (2 с)		
Эркин Воҳидов. Ўзбегим қасидаси (2 с)	Тоғай Мурод. «Юлдузлар мангу ёнади» қиссаси (3 с)	Миртемир. «Мен туғилган тупроқ», «Онагинам», «Тошбу», «Бетоблигимда» шеърлари (3 с)		
Абдулла Орипов. «Ўзбекистон» шеъри (2 с)	Жуманиёз Жабборов. «Ёшлар Ватан ҳақида», «Китоб жавони», «Аҳмад Фарғоний сўзи» шеърлари (2 с)	Ш.Раҳмон. «Уруш суврати», «Чақин бўлма...», «Минораи калон», «Сулаймон тоғи этагида ўйлаганларим», «Ёш тоғлар» шеърлари (3 с)		
Ў.Умарбеков. «Қизимга мактублар» (3 с)				
36 соат	33 соат	32 соат	26 соат	24 соат

Албатта, таълимнинг бу босқичида муайян ижодкорнинг ҳаёти, ижоди, унинг алоҳида олинган асарлари атрофлича, кенг ва чуқур ўрганилмайди. Бунинг амалда имкони ҳам йўқ. Ажратилган соатлар миқдори қатъий чегара вазифасини адо этади. Мазмун қамровининг кенглиги эса ўқитувчининг маҳоратига боғлиқ бўлиб қолади. Шунга кўра, дастурларда тегишли асарларни ўрганишнинг умумий йўналишлари кўрсатилади. Биз буни айрим намуналар мисолида кўришимиз мумкин:

Синф ва мавзу	Ўрганиладиган мавзу аннотацияси
5 У.Носир. «Юр, тоғларга чиқайлик», «Йўлчи», «Болалигимга», «Ёшлик», «Юрганмисиз бирга»	Усмон Носирнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот. Шоир шеърларида болаларга хос беғубор ҳис-туйғуларнинг ифодаланиши. Болалар табиатидаги хусусиятларнинг ушбу шеърларда маҳорат билан тасвир этилганлиги. У.Носир шеърларининг бадиий хусусиятлари. Шоир шеърларида табиат гўзалликлари билан покиза қалбли

ой билан», «Гулзор – чаман...» шеърла-ри (3 соат)	инсон туйғулари ўртасидаги ҳамоҳанглик. Усмон Носир шеърларида одамнинг гўзалликка муносиб бўлиши улкан бир истак мақомида ифодалангани.
6 <b>Тоғай Мурод.</b> <b>«Юлдузлар мангу ёнади»</b> қиссаси (3 соат).	Ёзувчи ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот. «Юлдузлар мангу ёнади» қиссасида ўзбек халқига хос урф-одат, руҳият ва маонавий кадриятларнинг ўта таъсирчан, ўзига хос йўсинда акс эттирилганлиги. Қисса қаҳрамони Бўри полвонга хос мардлик, тантилик, ҳалоллик хислатларининг турли вазиятларда намоён бўлиши. Асарда ўзбек қишлоқлари ҳаётига доир ҳолатларнинг ғоят жонли акс этганлиги. Аждодларга мансуб эзгу одатларнинг Шукур, Тиловберди, Темир сингари образлар тасвирида акс этганлиги. Қиссанинг таъсирчан ва ўзига хослигини таоминлаган омиллар. Асарнинг тил хусусиятлари. <b>Назарий маълумот:</b> Қисса ҳақида тушунча.
7 <b>Абдулла Қодирий.</b> <b>«Меҳробдан чаён»</b> романидан (3 соат).	Адиб ҳақида маълумот. Абдулла Қодирий ўзбек романчилик мактабининг асосчиси эканлиги. Унинг романларида реализм ва романтизм методларининг уйғунлашиб кетиши. «Меҳробдан чаён» романидаги «Бахмалбофда фақир бир оила», «Танийсанми шу жажжи қизни?», «Чин ўртоқ», «Маҳдумнинг бахти» фаслларидаги узвийлик. «Чин ўртоқ» фаслидаги дўстга садоқатнинг жозибали тасвири. Анвар ва Насим образлари таҳлили. Ёзувчининг маҳорати. Асарнинг тарбиявий қиммати.
8 <b>М. Шайхзода.</b> <b>«Мирзо Улуғбек»</b> фожиаси (3 соат).	Адиб ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот. «Мирзо Улуғбек» асари ўзбек адабиётидаги трагедия жанрининг етук намунаси сифатида. Асарда темурийзода ҳукмдор Улуғбек ҳамда олим ва маърифат-парвар Улуғбек ўртасидаги зиддиятнинг акс эттирилиши. Улуғбекнинг алломалик фазилатлари ва инсоний хислатларини ёритиш драматургнинг бош мақсади эканлиги. Асарда шоҳ ва олим Улуғбекнинг фожиаси ҳақидаги ҳақиқат ва бадий тўқиманинг ўзаро муносабати. Трагедиядаги фалсафий руҳ ва тил жозибдорлиги. <b>Назарий маълумот:</b> Трагедия (фожа) ҳақида тушунча.
9 <b>Абдулла Орипов.</b> <b>«Генетика», «Баҳор кунларида», «Куз манзаралари»</b> шеърлари, <b>«Соҳибқирон»</b> асари (драматик дostonдан парча) (5 соат).	Абдулла Ориповнинг ҳаёт ва ижод йўли тўғрисида маълумот. А. Орипов - ҳозирги ўзбек шеърятининг забардаст вакили. Шоир лирикасининг ўзига хос хусусиятлари. Шеърларидаги кучли эҳтирос, табиийлик, фикрий теранлик, поэтик мукамаллик. Бадий тадқиқнинг пишиқлиги. Шеъринг интонациянинг бетакрорлиги, шиддаткор оҳанг билан сокин, осойишта, самимий руҳнинг уйғунлиги. Шаклий-услубий ранг-баранглик. «Генетика» шеърида авлод-аждод муносабатларининг сербўёқ ва таъсирчан ифодаланиши. <b>Назарий маълумот:</b> Лирик қаҳрамон образи.

Эътибор берилса, Ушбу аннотацияларда болаларнинг ёш хусусиятлари, уларнинг умумий адабий тайёргарлиги ҳам эътиборга олинган. Таҳлилнинг умумий йўналишлари белгиланаётганда мазкур омиллар асосий таянч нуқтаси бўлиб хизмат қилган.



Албатта, уларнинг барчасида асардаги бадиийликни англаш ва англантиш етакчи ўрин тутаётганлигин сезиш қийин эмас.

5-синф ўқувчисининг тасаввур оламидаги ўзига хослик, кузатишдаги жонли мушоҳаданинг кучлилиги эртақ ва унга яқин мавзуларнинг осонроқ ва таъсирлироқ ўзлаштирилишига имкон беради. Шунинг учун ҳам бу синфда Ҳамид Олимжон. «Ойгул билан Бахтиёр» достони бежиз танланмаган. Унда адиб ҳаёти ва ижоди ҳақида қисқача маълумот бериш назарда туилади. Асосий урғу эса «Ойгул билан Бахтиёр» эртаги сюжети ва образлар тасвиридаги ўзига хосликларга қаратилади. Бу ўринда таҳлилнинг асосий йўналиши эртақдаги асосий қаҳрамонлар, уларнинг ўзига хос хусусиятлари, бу қаҳрамонларда бўртиб кўзга ташланадиган ахлоқий=маънавий сифатларни ёритишдан иборат бўлади. Эртақда эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги кураш тасвирига эътибор тортилар экан, манга шу тушунчаларни ифодаладиган сўзларга, уларнинг қўлланишидаги ўзига хосликларга урғу берилади. Эртақнинг бадиий хусусиятлари, ундаги тасвир ва ифода воситалари, асар тилининг фавқулодда сода, тушунарли ва раволиги, буларнинг натижасида юзага келадиган таъсирчанлиги устида ишланади.

Усмон Носирнинг танланган шеърлари ҳам шу синф ўқувчилари учун ката қизиқиш уйғота олади. Айниқса, уларнинг бевоқиф табиат тасвири билан алоқадорлиги бу қизиқишларни янада орттиради. Ўқувчиларнинг шу ёшда ўқиган ва ёд олган шеърларини умрларининг охиригача ҳам эса сақлашлари бежиз эмас..

6-синфда саргузаштларга бой бўлган асарлар танланган. Улар қаторида Ғафур Ғуломнинг «Шум бола», Туроб Тўланинг «Дўнани» ҳикояси Х.Тўхтабоевнинг «Сариқ девни миниб» қиссаларидан парчалар мавжуд.

**Дастурда Тоғай Муроднинг «Юлдузлар мангу ёнади»** қиссаси таҳлилида миллий қадриятлар, ўзбек халқига хос урф-одат, руҳиятнинг ўта таъсирчан, ўзига хос йўсинда акс эттирилганлигига эътибор бериш кераклиги кўрсатилган. Ажратилган вақтнинг ниҳоятда чегараланганлиги (3 соат) қиссани яхлитлигича таҳлил қилиш имконини бермайди. Шунинг учун ҳам қиссада акс этган юксак инсоний туйғуларни ўзида мужассамлаштирган Бўри полвон образи таҳлиliga асосий урғу берилади. Унга хос бўлган мардлик, танглик, ҳалоллик хислатларининг намоён бўлишига ўқувчилар эътибори тортилади. Айниқса, асарнинг тил хусусиятлари таҳлили айрича аҳамият касб этади.

9-синфда Абдулла Орипов асарларини ўрганиш учун беш соат ажратилган. Аммо ўрганилиши лозим бўлган асарларнинг миқдори ҳам оз эмас. Улар. «Генетика», «Баҳор кунларида», «Куз манзаралари» шеърлари, «Соҳибқирон» драматик достонидан олинган парчалардан иборат.

Бу ерда Абдулла Ориповнинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида маълумот бериш ҳам, шоирнинг ижоди ҳозирги ўзбек шеъриятининг кўплаб етакчи хусусиятларини ўзида мужассамлаштирганини ҳам кўрсатиш, айти пайтда улардаги кучли эҳтирос, табиийлик, фикрий теранлик, поэтик мукамалликнинг такрорланмас бир шаклларда ифода этилганини аниқлаш ҳам зарур бўлади.

Шоир олами, одами ўзига хос тарзда бадиий тадқиқ этади. Шоирнинг кузатувчанлиги ҳам фавқулодда ўткир ва таъсирчан. У ҳеч ким кўрмаган нуқталарни жуда нозик даражада идқрок этади, уларнинг ифодасида ҳам оҳори тўкилмаган сўзларни топа билади.

«Генетика» шеърида аждодлар билан авлодлар орасидаги муносабатлар мутлақо ўзига хос тарзда тасвирга тортилган.

Замонавий адабиётдаги асосий хусусиятлардан яна бири уларни ўқигандан кейин ҳосил бўладиган тасаввурларнинг яқин эмаслиги, хилма-хиллигидир. Буни Хуршид Дўстмуҳаммад Франц Кафканинг асари мисолида яхши ифодалаб берган:

«Йозеф К.нинг ҳибсга олиниши ҳақидаги хабар билан бошланган «Жараён» биринчи марта 1925 йилда нашр этилган бўлса-да, айрим маълумотларга кўра, у 1914-1915 йилда, бошқа маълумотларга қараганда эса 1918-1919 йилда ёзилган. Ҳар қалай Франц Кафка «Жараён»ни ёзганида 30-35 ёш орасида бўлган. Шу ёшдаги одам ҳаётнинг бу қадар мураккаб синоатларини қандай қилиб бир роман қаҳрамони тимсолида мужассам қила олди экан, деган савол ҳали-ҳануз дунёдаги кўплаб адибларни, мутахассисларни, адабиёт ихлосмандларини қизиқтириб келади, ўйга толдиради. Баҳсга чорлайди. Мунозарага ундайди.

Тугал ечим, тугал хулоса эса топилмайди.

Борди-ю топилганда, борди-ю роман бир ўқишда кўнгилга, шуурга тўласича жо бўлиб қўя қолганида, уни иккинчи, бешинчи

еттинчи марта ўқишга ҳожати қолмаганида «Жараён»деган ном Франц Кафка деган исмга қўшимлиб аллақачон унутилиб кетган бўлар эди»<sup>1</sup>.

## **Қадимги туркий адабиётни ўрганиш**

Қадимги туркий адабиёт адабиётимизнинг таркибий қисмини ташкил этади. У кейинги даврлардаги адабиёт ривожини учун тегишли тарихий-адабий асос вазифасини адо этган.

---

<sup>1</sup> Хуршид Дўстмухаммад. Ҳаракатдан тўхтаган жараён қиссаси. - // Кафка Франц. Жараён, роман.Рус тилидан таржима. (Тарж.: Вафо Файзулло), Тошкент, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006, 5-бет.

Қадимги туркий адабиётнинг бир қатор ўзига хос хусусиятлари борки, таълим-тарбия жараёнида уларга алоҳида эътибор бериш зарурати сезилади. Гап шундаки, қадимги туркий адабиётни ўрганиш ва ўргатиш учун фақат адабиётшунослик ёки умумфилологик билимларнинг ўзи етмайди, улар озлик қилади. Бу ерда тарихчи, этнограф бўлиш, бир неча қариндош ва қариндош бўлмаган тилларни билиш, қадимги матнларнинг ўзига хосликларидан хабардорлик ҳам талаб этилади. Бундан олдин эса унинг чегараларини аниқлаб олиш зарурати ҳам борлигини эслатиш ўринли бўлади. Бу ёдгорликларнинг тарқалиш ҳудудига ҳам, уларнинг пайдо бўлиш ва яшаш даврларига ҳам алоқадордир. Уларни қуйида кўриб чиқамиз.

### **Географик чегаралар**

Қадимги туркий обидалар кўпинча «Ўрхун-Энасой обидалари» номи билан юритиб келинган. Бунга мазкур ёдгорликларнинг топилиши ўрни сабаб бўлган эди. Бу ёдгорликларнинг дастлаб топилганлари, ҳажмига кўра анча йириклари Ўрхун ҳамда Энасой дарёси қирғоқларидан топилган. Ўрхун-Энасой ёдгорликларининг топилиши ва ўрганилиши XVIII асрдан бошланади. Рус хизматчиси Ремезов бу ҳақда дастлабки хабарни беради. Швед зобити Иоганн Стралленберг, олим Мессершмидт ёдгорликларни Европа илм аҳлига илк марта тақдим қилган эдилар.

Дастлаб, Ўрхун, Селенга ва Тўли дарёлари атрофидан — Шимолий Мўғулистондан тошга битилган обидалар топилди. Улар Ўрхун ёдгорликлари номини олди. Энасой дарёси қирғоқларида топилган ёдгорликлар ҳам шу ном билан аталади.

Ёдгорликлар топилганидан кейин уларни ўқиш, ўрганиш муаммоси кўндаланг бўлди. Аммо бу иш деярли бир ярим аср мобайнида ҳеч кимнинг қўлидан келмади. Ниҳоят, 1893 йилдагина уларни ўқиш учун дастлабки қадам қўйилди. Шу йили даниялик олим Вилгельм Томсон ва рус олими В.Радловлар ёдгорликлардаги барча ҳарфларни ўқидилар.

Шундан сўнг уларни жиддий ўрганиш бошланди.

Ўрхун-Энасой обидалари «тош битиклари» деб ҳам юритилади. Бунинг сабаби кўпгина ёдгорликларнинг қабр тошларига ўйиб ёзилганидир. Уларнинг ҳажми анчайин улкан.

Жумладан, «Тўнюқук» битиктоши 2 та устунга ёзилган. Уларнинг бири 170, иккинчиси 160 см дан иборат. Бу ёдгорликни Елизавета Клеменц 1897 йили Шимолий Мўғулистонда эри Дмитрий Клеменц билан биргаликда излаб топган. Битиктош Улан-

Батордан 66 км Жануби-Шарқдаги Баин Цокто манзилида бўлган ва хозир ҳам шу ерда сақланади.

«Култегин» битиктоши мрамрдан ишланган, баландлиги 3 м 15 см, қалинлиги 41 см, туб қисми 1 м 24 см бўлиб, юқорига томон торайиб борган. Ёдгорликни рус зиёлиси Н.М.Ядринцев (1842-1894) 1889 йили Мўғулис-тоннинг Кошо Цайдам водийсидаги Кўкшин Ўрхун дарёси қирғоғидан топган. У Улан-Батордан 400 км жанубда Қора Балғасун шаҳри харобаларидан 40 км шимолда жойлашган. Ёзувлар ўнгдан чапга ва юқоридан пастга қараб битилган.

«Билга хоқон» битигини ҳам Н.М.Ядринцев топган. У Култегин битиктошидан 1 км жануби-ғарбга ўрнатилган. Унинг бўйи 3 м 45 см, эни 1 м 72 см, қалинлиги 72 см, битиктош ағдарилиб, учга бўлинган ва айрим сатрлари нураб, ёзувлари ҳам зарар кўрган. У 80 сатрдан иборат. «Билга хоқон» битиктошида «Култегин» битиктошидаги 41 сатр такрорланган.

Қадимги туркий обидаларнинг асл манбалари топилган жойлар: Ўрхун ва Энасой дарёлари атрофлари, Турфон (Шарқий Туркистон), Осиё ва Европанинг кўпгина жойларидир. Шунга кўра уларнинг Мўғулистон, Германия (Берлин, Марбург, Майнц), Россия (Санкт-Петербург, Қизил, Минусинск), Хитой (Турфон, Урумчи, Миран Сучжой, Пекин), Буюк Британия (Лондон), Франция (Париж), Швеция (Стокгольм), Ўзбекистон, Қозоғистон, Қирғизистонда сақланиши кузатилади.

Географик ном сифатида Туркия атамаси қадимги Бобил (Византия) манбаларида мавжуд. VI асрда бу ном Кичик Осиёни англатган (Менандр).

IX-X асрларда Волга бўйидан Ўрта Европагача бўлган худудлар ҳам шу ном билан аталган. Онадўли-Анатолия эса XII асрдан бошлаб Туркия номини олган.

Шунингдек, қадимги туркий халқлар яшайдиган жойлар Турон деб номланган. Бу ерларни форслар «туронзамин» дейишган.

### **Хронологик чегаралар**

Қадимги туркийлар ўз тили, маданиятига эга бўлишган. Бу тилнинг энг қадимги даврлардаги тараққиёти ҳақида аниқ маълумотлар мавжуд эмас. Дастлабки ёзма манбалар эса VI-VIII асрларга тегишлидир. Улар Ўрхун-Энасой обидалари номи билан машҳур бўлган битиклардир. Ҳар ҳолда туркий тилнинг милоднинг илк асрларидан бошланганини тахмин этиш мумкин. Бу тил XII-XIII асрларгача амалда бўлган.

Кўп асрлик тарих силсиласида бу тил намуналари шимолий-шарқда табиатга ишонч сифатида Ўрхун-Энасой обидаларида, шимолий-ғарбда христиан дини шаклидаги **насторийлар?** ёзувларида, жанубий-шарқда будда динида сўғд, уйғур ёзувларида, монийлик динида моний ва уйғур ёзувларида, сўнгроқ ислом динида араб ёзуви билан ёзилган.

Унинг сўнги босқичдаги намуналари сифатида Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғот ит-турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-хақойиқ» асарларини кўрсатиш мумкин.

Айрим тадқиқотчилар Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-хақойиқ» асарини XII асрда эмас, балки Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асаридан олдинроқ ёзилган деб ҳам тахмин қилишади. Бу фараз дастлаб С.Е.Малов томонидан айтилган эди<sup>1</sup>. Ўзбек олимларидан А.Муҳаммаджонов шу фаразни ривожлантиришга ҳаракат қилди. Аммо бундай қарашларда реал илмий асослар кўринмайди.

Олтин Ўрда маданиятининг Мисрга кўчиши умумтуркий адабиётнинг шу ерлардаги мавқеини белгилаб берди. Биз унинг Миср заминида яшаб қолганлигига гувоҳ бўламиз. Бунинг асосий сабаби Чингизхон истилоси эди. Ана шу ҳалокатли даврда маданий – адабий марказнинг бир муддатга Олтин Ўрдага, ундан Сурия ва Мисрга кўчганлиги кузатилади.

### **Ёзув билан алоқадор ўзига хосликлар**

Қадимги туркий обидалар фақат туркий хат билан ёзилган эмас. Дастлабки топилган обидалар қадимги туркий ёзувда битилган бўлса-да, у билан ёнма-ён тарзда уйғур ёзувининг ҳам қўлланиб келингани кейинроқ маълум бўлди. «Уйғур ёзуви билан туркий тилда яратилган дастлабки хужжат ва ёдгорликлар буддавийлик, манихейлик, христианликка оид турли муқаддас китобларнинг таржималари эди»<sup>2</sup>. Кейинроқ бу ёзувда кўплаб адабий асарларнинг майдонга келганлиги яхши маълум. «Адабий, диний-фалсафий, тарихий, илмий асарлар, ҳуқуқий битиклар (ёрлик, тилхат, гувоҳномалар), хўжалик ишларига оид қайдлар, битиктошлар, ташрифнома ва бошқалар»<sup>3</sup> шу ёзув намуналари

<sup>1</sup> Наджиб Э.Н. Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XIV века (исследование, транскрипция, текстологические примечания), - Туркестан, «Туран», 2004, с.9.

<sup>2</sup> Наджиб Э.Н. Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XIV века (исследование, транскрипция, текстологические примечания), - Туркестан, «Туран», 2004, с.3.

<sup>3</sup> Содиков Қ. Туркий матннавислик тарихидан. - // Қаюмов А., Исҳоқов М., Отахўжаев А., Содиков Қ. Қадимги ёзма ёдгорликлар. «Авесто», «Занд» китоблари. Сўғд фалсафий-ахлоқий ёзма ёдгорликлари. Туркий матннавислик тарихи. – Тошкент, Ёзувчи, 2000, 117-бет.

сифатида сақланиб қолган. Жумладан, Ааҳмад Югнакийнинг «Ҳибат ул-ҳақойиқ» асарининг бир нусхаси уйғур ёзувида Зайнул Обиддин бин Султон Бахт Журжоний Ҳусайний томонидан 1444 йилда Самарқандда бошқа бир нусхаси эса Абдураззоқ бахши томонидан Истанбулда 1480 йилда кўчирилган<sup>1</sup>.

Савдонинг алоҳида мавқеи ҳақида ҳам тўхташ жоиз. Зеро, туркийлар муҳим савдо йўлларининг устида эди. Бу ҳолат бир қанча халқлар маданиятининг бир-бирларига таъсир кўрсатишига ҳам омил бўлди.

Биргина «Авесто» да ҳам туркий, ҳам эроний халқлар дунёқараши, урф-одатлари, яшаш тарзларига оид маълумотларнинг учраши тасодифий эмас.

Савдо алоқаларининг кенгайиши турли тиллар ва ёзувларнинг ҳам кенг тарқалишига сабаб бўлди.

Оромий ва юнон ёзувлари истеъмомда эди. Оромий ёзуви асосида шаклланган сўғд ва хоразмий ёзуви ҳам қўлланила бошлайди. Бу ёзув ёдгорликлари тангалар, муҳрлар, кумуш буюмлар ва айрим ҳужжатларда акс этган. Хоразмий ёзувининг энг қадимги намунаси **Кўй қирилган** қалъадан топилган бўлиб, эрамиздан олдинги III асрга оиддир.

Сўғд ёзувининг ёдгорлиги эса Тали Барзу (Сўғд) дан топилган сопол идиш синиғига ўйиб ёзилган ва у эрамиздан олдинги I асрга тегишли. Бу ёзув намуналарининг II-III асрларга оид обидалари Дунхуан (Шарқий Туркистон) дан топилган. Уларда Самарқандда яшаган она ва Дунхуанда турадиган қиз ўртасидаги ёзишмалар ифодаланган. Ёзишмалар оилавий турмуш, Ўрта Осиё халқларининг юқори маданий савияси ҳақидаги ахборотларни беради.

Муғ тоғи (Панжакент яқини) даги қалъадан топилган 400 га яқин буюм алоҳида аҳамиятга молик. Улар орасида тўқилган қопқоқ ва сандиқлар устига тери қопланган аёллар идиши, айниқса, ундаги безатилган от ва қурол-анжомли суворий тасвири ва б. бор.

Қалъадан кўплаб ёзма манбалар ҳам топилган. Чармга ёзилган арабий битик ҳужжатда лашкарбоши Диваштичнинг жанг олдида иттифокчиларидан ёрдам сўрагани баён қилинган (VIII аср). Айни пайтда улар ўз даврининг тарихий ҳужжати ва сўғд тилининг ёдгорлиги сифатида ҳам катта аҳамиятга эга.

Туркий рун ёзувининг ҳам кенг истеъмомда бўлганини Ўрхун-Энасой обидалари орқали яхши биламиз. Юнон тарихчиси Меландр сўғд элчиси Маниахнинг Константинополга Истами ҳоқон-

<sup>1</sup> Наджиб Э.Н. Кўрсатилган китоб, 9-бет

нинг «искиф ҳарфлари» билан ёзилган хатини олиб борганлигидан хабар беради. Аммо унинг туркий рун ёки сўғд ёзуви эканлиги ҳам аниқ эмас.

Исломдан олдин туркий халқлар орасида кенг қўлланган яна бир ёзув-уйғур ёзувидир. У VI-VIII асрдан эътиборан фойдаланилган. У ҳатто араб ёзуви билан ёнма-ён ҳолда XV асргача, Хитойдаги уйғурлар орасида эса кейинги асрларда ҳам истеъмолда эди. У сўғд ёзуви асосида шаклланган. Бу ёзув ўнгдан чапга қараб ёзилган. Унда 18 ҳарф бор. Ундаги ҳамма ҳарфлар қўшилиб ёзиш имкониятига эга. Шунга кўра уларнинг уч: сўз бошида, ўртасида ва охиридаги шакли мавжуд. Бу ёзув ҳақидаги дастлабки маълумот Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғот ит-турк» асарида берилган. У «барча ҳоқонлар ва султонларнинг китоблари, ёзувлари қадимги замонлардан шу кунгача, Қашқардан Чингача ҳамма турк шахарларида шу ёзув билан юритилади», — деб ёзган.

Мазкур ёзувда буддавия, моний, христиан динларига оид ахлоқий-таълимий асарлар, ҳуқуқий ва молиявий ҳужжатлар сақланиб қолган. «Қутадғу билиг» (Юсуф Хос Ҳожиб) асарининг XV асрда Ҳиротда кўчирилган нусхаси шу ёзувда битилган. «Ҳибат ул-ҳақойиқ» (Аҳмад Югнакий) асарининг ҳам уйғур ёзувидаги нусхаси топилган.

X асрда Бешбалиқ (Шарқий Туркистон) шаҳрида яшаган Сингку Сели Тутунг «Олтин ёруғ» асрини Хитой тилидан таржима қилган. Бу асар таржимаси ҳам уйғур ёзувида битилган. Шунингдек, «Ўғузнома», «Муҳаббатнома» (Хоразмий), «Латофатнома» (Хўжандий), «Маҳзан ул-асрор» (Мир Ҳайдар) ва бошқа кўпгина асарларнинг уйғур ёзувидаги нусхалари ҳам машҳурдир.

### **Сақланиш шаклидаги ўзига хосликлар**

Руний ёзувдаги ёдгорликлар фақат тошга битилган эмас. Уларнинг қоғозга, турли буюмларга ёзилган намуналари ҳам бор. Масалан, «Ирқ битиги» («Таъбирнома») қоғозда ёзилган. Уни венгр олими А.Стейн Шарқий Туркистондаги Дунхуа манзилидан топган. (1907 йил).

Рун ёзувлари Талас водийсидан ҳам топилган. У ҳозирги Авлиё ота ва Тароз шаҳри яқинида бўлган қоялардаги ёзувлардир.

Шунингдек, кумуш кўзачаларга ёзилган руний ёзувлар Сибир ўлкасидан ҳам топилган. Эрмитаж (Санкт-Петербург) да сақланаётган 2 та кўзача шу ҳақда маълумот беради.

Минусинск музейида эса терига ёзилган руний битиклар мавжуд.



Ойна, қайиш тўқаси, қоғозга ёзилган бошқа руний ёзувлар ҳам кўп.

Турфон (Шарқий Туркистон) дан Ле Кок томонидан топилган руний ёзувлар орасида эски форс тилидаги битиклар ҳам мавжуд.

Вена (Австрия) музейида сақланаётган олтин идиш-товоқларда ҳам руний ёзувидаги ёдгорликлар бўлиб, улар бажноқ (печенег) тилида ёзилган.

Ёғочга ёзилган рун битиклари намуналари Эрмитажда сақланади.

Ёдгорликнинг бутун дунё туркийшунослари ўрганишади. Бу уларнинг илмий-маърифий, бадий -эстетик аҳамияти нечоғли катта эканлигидан далолат беради. В.Томсон ва В.Радловлардан кейин С.Е.Малов, С. Г. Кляшторний, И. В. Стеблева, Ҳ. Ўрхун, Т. Текин, Н.Осим, Г.Айдаров, ўзбек олимларидан А.Рустамов, Ғ.Абдурахмонов, Н.Раҳмоновлар ўрганишган.

Ёдгорликлар ҳозирги ўзбек тилига бир неча маротаба ўгирилган. А.П.Қаюмов «Қадимият обидалари» китобида, Ғ.Абдурахмонов ва А.Рустамовлар «Қадимги туркий тил» китобларида ўша ёдгорликлардан намуналар келтиришган. Кейинги пайтларда Н.Раҳмонов «Олтун ёруқ» китобини ҳозирги ўзбек тилига таъдил қилмоқда. Унинг намуналари «Ўзбек тили ва адабиёти» журналининг 2005 йилдан бу ёндаги сонларида берилиб борилмоқда.

Талабалар бюилан дарслик, ўқув қўлланмалари, айрим мақола ва монографиялардаги маълумотларни ўрганиб, таҳлил қилиш мумкин. Масалан, академик лицейларнинг биринчи босқичи учун ёзилган дарсликда куйидаги материаллар мавжуд:

*«Ёдгорликлар қайси мавзуларда баҳс юритади? Бу мавзуларнинг бадий таҳлили қай тарзда кечади? Уларнинг аҳамияти нимада? Бу саволларга жавоб бериш учун бевосита обидалар матнига мурожаат қилайлик.*

*Сўзни «Тўнюқуқ» битигтошидан бошлайлик. Тўнюқуқ-шахс номи. У иккинчи турк хоқонлигига асос солган Элтариш хоқоннинг маслаҳатчиси ва саркардаси бўлган.*

*Тўнюқуқ «Турк Билга хоқон давлатида бу битигни ёздирдим» дейди. Билга хоқон Элтариш хоқоннинг ўғли эди.*

*Битиктошдаги воқеалар Тўнюқуқ тилидан ҳикоя қилинади: «Мен-Доно Тўнюқуқ эрурман. Табгач давлатида тарбияландим. Турк халқи табгач давлатига бўйсунар эди...»*

*Сўнг ана шу давлатнинг-туркийларнинг ўз эркини қўлдан бериб қўйишларининг сабаби айтилади: «Турк халқи бошбошдоқликка,*

ўзибўларчиликка, бепарволикка йўл қўйди... ўзининг хони билан бирга бўлмади».

Мустамлака азоби, ўзга халқ таҳқири ёдгорликда қисқа ва лўнда, аммо ниҳоятда таъсирчан тарзда ифодаланади:

«...Табғачга таслим бўлганлиги учун тангри, ўл деган шекилли, турк халқи ўлди, йўқ бўлди, тугади. Турк Сир халқи ерида бирорта ҳам уруғ қолмади».

Ана шундай мусибат халқнинг бирлашмоғини, якдиллик билан ҳаракат қилмоғини тақозо этар эди. Ёдгорликда Тўньюқуқ халқ етакчиси, доно маслаҳатчиси, кучли ва ботир саркарда сифатида намоён бўлади.

У етти юз кишини бирлаштириб, «шад» деган унвон олади. Бу турк хоқонлигидаги энг олий даражадаги унвонлардан бири эди.

Тўньюқуқ Бўғу тархон ҳамда Элтариш хоқонлар билан бирга мамлакат мустақиллиги, эл-юрт фаровонлиги, юрт осойишталиги, чегаралар дахлсизлиги учун тинимсиз кураш олиб борди. У бу курашларнинг олдинги сафида эди. Аммо душманлар ҳам тинч ўтирмади. Улар кучларни бирлаштириш пайига туширди.

Тасвир давомида вазиятнинг кескинлашиб бориши, бунинг натижасида Тўньюқуқ шахсиятидаги кучли нуқталарнинг тобора кенгроқ очилишини кузатиш мумкин. Хусусан, буюк саркардаларга хос бўлган таваккалчилик, довюраклик, жасорат, журъат, баъзан ниҳоятда кескинлик, чўрткесарлик, айни вақтда босиқлик, вазминлик хислатлари бу тасвирларда аниқ кўриниб туради. У катта тажриба эгаси сифатида намоён бўлади. («Хоқоним муваффақият қозонгани учун, мен ўзим муваффақият қозонганим учун давлат ҳам давлат бўлди, халқ ҳам халқ бўлди, ўзим чол бўлдим, улгайдим».)

Тўньюқуқ баҳодир ва жасоратли шахсина эмас, айни пайтда ўз атрофдагиларининг мустаҳкам жипслигини таъминлайдиган, ягона мақсад йўлида халқни бирлаштира олишининг урдасидан чиқадиган бошлиқ сифатида ҳам намоён бўлади. У, одамларнинг кўнглидан кечаётган ўйларни нозик даражада ҳис этади. Шу билан бирга уларнинг қалбларига таъсир этишининг йўллари ҳам яхши билади. Шунга кўра, у Ватан ва юрт тақдирини, халқининг келажагини ўз қардошларига буюк хавотир билан етказганида, оз сонли кўшини ҳаракатга келади, натижада кўп сонли душман тор-мор бўлади.

Тўньюқуқ буюк ватанпарвар шахс тимсолидир. Унинг ўз ватани, хоқони, кўшини, халқи билан фахрланиши, уларнинг борлигидан ўзини бахтиёр сезиши ёдгорлик матнига пухта сингдирилган.

Ҳатто душманнинг «хоқони баҳодир экан, маслаҳатчиси аллома экан» деган баҳосида ҳам шу руҳ мавжуд. Тўньюқуқнинг хотиржамлиги эса «халқнинг томоғи тўқ эди» жумласи орқали ифодаланган.

Душманнинг туркийлар устига ҳужум уюштириши ҳақидаги ёвуз ниятини эшитган Тўньюқуқнинг «тун ухлагим келмади, кундуз ўтиргим келмади» дейиши унинг ўз тақдирини халқ ва юрт тақдири билан нақадар яхлит ҳолда тасаввур қилишини кўрсатиб турибди.

*Тўнюқуқ ифтихоридаги энг асосий нуқта шундай ифодаланади: «Бу турк халқига қуролли душманни келтирмадим, яловли отни югуртирмадим».*

*Тўнюқуқ обидаси ватан ҳақидаги мадҳиядир. У воқеий ёки бадиий асар бўлишига қарамай, унда ҳаёт ҳақиқати, тарихий ҳақиқат ҳам ўз аксини топган.*

*Туркий қабила ва элатларнинг ўзаро талашиб-тортишишлари ҳам, ташқи душман билан бўлган аёвсиз курашлар ҳам аслида тарихий ҳақиқатдир.*

*Элтариш, Бўғу, Билга хоқонлар ҳам тарихий шахслардир. Асарда тилга олинган кўплаб қабила, уруғлар тарихда мавжуд бўлган, уларнинг бир қисми ҳозир ҳам алоҳида халқлар ва миллатлар таркибида яшаб келмоқда.*

*Ёдгорликда мурожаат, ундов, чақириқ, етакчилик қилади. Тўнюқуқ табиатида тушкунлик, иккиланиш мутлақо кўринмайди. Унинг ҳаракатларида, сўзларида ўзига ҳам, бутун халқига буюк ишонч балқиб туради. Худди шу ҳолат унинг галабаларига асосий омил бўлади.*

*«Тўнюқуқ» битигтоши композицион жиҳатдан етук асар. Унда ўзига хос бошланма, воқеалар ривож, хотима мавжуд. Шу композициянинг ўзида ҳам катта бадиийлик бор. Бу мақсад тўлалигича амалга ошган.*

*Ёдгорликнинг тил хусусиятлари эътиборга лойиқ. У VIII асрдаги адабий тил намунасидир. Асар тилидаги кўплаб сўзлар ҳозирги ўзбек тилида айнан қўлланилади. Бир қисм сўзларда озгина товуш ўзгаришлари юзага келган, яна бир тоифа сўзлар эса бугунги истеъмолдан чиқиб кетган.*

*Ёдгорликда ўрни-ўрни билан сўзларнинг кўчма маъноларда қўлланиши сезилади. Шунингдек, мажоз, матал, мақоллардан фойдаланиш кучли:*

*«Табғач, Ўғуз, Хитой — бу учови қамал қилса, қамалда қолажаскмиз. Унда вужудининг ичу ташини — молу жонини топширган кишидай бўламиз. Юпқа йигин тор-мор қилишига осон эмиш, ингичка йигин узлишига осон эмиш. Юпқа қалин бўлса, тор-мор қиладиган баҳодир эмиш, ингичка йўгон бўлса, узадиган баҳодир эмиш».*

*Асарда олтинга «сарик», кумушга «оқ», туяга «эгри» сингари эпитетлар-сифатлар қўлланган.*

*Ундаги асосий тасвир воситаси аллитерациядир. Аллитерация-товушлар оҳангдорлиги, асосан бир хил товушларнинг такрорланиши натижасида юзага келадиган оҳангдорликдир. Унда унли ва ундош такрорланиши мумкин.*

*Ўнгра қитайнийиғ Ўлуртачи терман,*

*Бани Ўғузуг Ўлуртачи — ўқ терман.*

*Сўз такрори ҳам ёдгорликда кўп учрайди.*

*Табғач қаган ягимиз эрти*

*Ўн ўқ қагани ягимиз эрти.*

*Ундаги ўзига хос тасвир усулларидан яна бир воқеа-ҳодисаларга муайян ёндашиш билан изоҳланади. Кўпинча бир неча воқеа-ҳодисалар ёки улар билан боғлиқ деталлар кетма-кет саналади:*

«Турк будун ўлти, алқинти, йўқ бўлди». Бу ердаги кетма-кет саноқ воқеа зимиридаги даҳшатли мусибатни, кучли фожияни жуда ёрқин намоён этади. Ёки:

«Табгач, барданайин тег. Қитанй, ўнгдалайин тег. Бан йирдантайин тегайин». (Табгач, сен ўнгдан хужум қил! Хитой, олдиндан хужум қил! Мен чандан хужум қилай!).

Бу ўғузлар орасидан келган кузатувчи нутқидан парча. У ўғузлар фикрини ифодаламоқда. Бу ердаги саноқ душман томонидан солинаётган таҳдид ва хавф-хатар доирасининг нечоғли катталигини тасаввур этишига имкон беради.

Буларнинг ҳаммаси Тўньюқуқ битигтошининг юксак ватанпарварлик руҳи билан сугорилган қадимий нодир бадиий асар эканлигини яна бир марта тасдиқлаб туради.

Ўрхун-Энасой обидаларининг асосий қисми шу хоқонликлар тарихининг бадиий солномасидир. Уларнинг дастлабкилари юқорида айтилганидай қабрларга қўйилган тошлардан иборат бўлган. Масалан. «Билга хоқон» битиги ҳам Йўллуғ тегин қаламига мансуб. Битигда «Култегин» ва «Тўньюқуқ» обидаларига хос бўлган анъана — қаҳрамонлик ва ватанпарвалик зоясини улуғлаш асосий ўрин тутади. Ёдгорликларда инсон шахси ва айниқса, унинг эрки билан боғлиқ масалалар теран бадиий таҳлил қилинган.

Битикдаги воқеалар Билга хоқоннинг ёшига боғлиқ ҳолда даврий изчилликда ифодаланган. Қаҳрамон ўн етти, ўн саккиз, йигирма икки, йигирма олти, йигирма етти, ўттиз, ўттиз бир, ўттиз уч, ўттиз тўрт, қирқ ёшидаги воқеаларни эслатади. Аслида бу воқеалар бутун бошли бир халқ — туркийлар тарихидаги ниҳоятда жиддий бурилишлар ҳақида ҳикоя қилади.

Воқеалар Билга хоқоннинг ўн етти ёшида тангут тарафга лашкар тортиши билан бошланади. Мана галаба ифодаси: «Тангут халқини енгдим, ўглини, бор нарсасини, йилқисини, мол-мулкини олдим».

Бу Билга хоқоннинг дастлабки галабаси эди. Матн мавзуси ҳарбий соҳага алоқадор. Шунинг учун асосий фикр давлат, қўшин, ҳарбий салоҳият устида боради.

Ёдгорликда турли-туман жой, қабила номлари тилга олинган. Булар матнга ҳаққонийлик, ростлик руҳини сингдириб туради, сўзловчининг фикрларини далиллайди. Матнда — олти чуб сугдак халқи, табгач, басмил, идиқут, чик халқи, қирғиз, қорлуқ, тўққиз ўғуз, турк татаби — тургаиш каби қабила ва уруг номлари; Бўлучи, Бешбалиқ, Тамгудук бои, Тўғу балиқ, Антарғу, Чуш, Азганти кадаз, Мағи Қўрғон, Идар бои, Кўгман йиш, Сўнга йиш, Олтин йиш сингари жой номлари; Кам, Иртиш, Туғла (Тўли) сингари дарё номлари учрайди.

Булар аслида тарихан мавжуд бўлган номлардир. Ана шу ҳолат ёдгорликни тарихий услубда яратилган асарлар сирасига киритиш мумкинлигига далолат беради.

Асарда алоҳида бадиий тафсилотларни қаторлаштириши, муаллиф нутқида саноқ оҳанги етакчилик қилади. Масалан, қабила номлари (басмил, идиқут), муқаддас тушунчалар (тангри, муқаддас ер-сув, отам хоқон руҳи), қариндошлик атамалари (боласини, бекасини), киши танасининг аъзолари (сочини, қулогини, ёногини кесди) ва бошқалар бўлиши мумкин.

Билга хоқон обидасида ҳам — параллелизмлар, қиёслашлар асосий ўрин тутади.

«Йигирма икки ёшимда Табғач томон лашкар тортдим. Чача сангуннинг саккиз туманлик қўшини билан урушдим. Қўшинини ўлдирдим». (Қадим Японияда ҳам Сўзун — самурай, баҳодирлик унвони — ред.)

«Йигирма олти ёшимда Чик халқи Қирғиз билан душман бўлди. Кам дарёсини кечиб ўтиб, қирғиз томон лашкар тортдим. Ўрнанда жанг қилдим. Қўшинини тор-мор қилдим. Аз халқини таслим этдим».

«Йигирма етти ёшимда яна Қирғиз томонга лашкар тортдим. Найза ботими қорни ёриб, Кўгман (Саян) йишига кўтарилиб, Қирғиз халқини уйқуда босдим. Хоқони билан Сунга йишида жанг қилдим. Хоқонини ўлдирдим. Давлатини ўшанда олдим. Ўша йили Тургаиш тарафга, Олтин йишини ошиб ўтиб, Иртиш дарёсини кечиб юриши қилдим. Тургаиш халқини уйқуда босдим. Тургаиш хоқонининг қўшини ўтдай, бўрондай келди.

Бўлуचиди жанг қилдик. Хоқонни, ябғусини, шадини ўшанда ўлдирдим. Давлатини ўшанда олдим».

Учта парча матнда кетма-кет келган. Улар йигирма икки, йигирма олти ҳамда йигирма етти ёш билан боғлиқ.

Улардаги воқеалар тизимини шундай гуруҳлаш мумкин.

а) қаҳрамоннинг муайян ёши;

б) воқеа содир бўлган жой;

в) воқеанинг моҳияти;

г) натижа;

Дастлабки парчада бу 22 ёш билан боғлиқ, воқеа содир бўлган жой эса Табғачлар томони. У ерда Чача Сангун деган машҳур саркарда билан жанг қилиниши воқеа моҳиятини англатади. Натижа эса қўшин билан урушиб, уни ўлдириши билан яқунланган.

Кейинги босқич йигирма олти ёш билан алоқадор. Бу ерда воқеа содир бўлган жой Кам дарёсидан кейинги Урпандир. Воқеа моҳиятини жанг ташкил қилади. Натижа ҳам ўхшаш: қўшин тор-мор қилинган, Аз халқи таслим бўлган.

Олдинги парчадан фарқ воқеалар тафсилотининг бир озгина кенгайтирилиб, муайян аниқликлар киритилишида кўринади.

Охирги парча ҳам худди шу хилда тузилган. Фақат тафсилот анчагина кенгайтирилган. Воқеа моҳияти ва натижага кўпроқ эътибор берилган.

Сўзлар такрори ёдгорликдаги асосий тасвир воситаларидан биридир:

«Мен ўн тўққиз йил шад бўлиб турдим,

*Ўн тўққиз йил хоқон бўлиб турдим  
давлатни тутиб турдим.*

*Шу мисолимизда ўн еттита сўз иштирок этган бўлса, улардан 6 тасигина бир мартадан қўлланган, холос. Аммо сўзлар такрори матнда гализлик туғдирмаган, аксинча, муаллиф фикрининг таъкидланишига алоҳида урғу билан кўринишига ёрдам берган. Буларнинг барчаси ёдгорликларнинг жуда катта маърифий ҳамда бадиий-эстетик аҳамиятга эга эканлигини кўрсатиб турибди».*

Сўнг шу матн таҳлилига оид савол ва топшириқлар устида ишлаш мумкин бўлади:

1. Матндаги етакчи фикр-мулоҳазаларни ажратинг.
2. Қадимги туркий обидаларга қайси ёдгорликлар киради?
3. Уларни қандай тасниф қилиш мумкин? Нима учун?
4. Қадимги туркий обидаларнинг замонавий адабиётдан қандай асосий фарқлари бор, ўйлайсиз?
5. Бу хусусиятларин ўқувчиларга тушунтиришда қандай усуллардан фойдаланиш имкониятлари мавжуд?
6. Мавзуга оид асарлардан бири ҳақида бир соатлик дарс ишланмасини тузинг.
7. Ушбу мавзуга оид кўргазмали қуроқлар эскизни тузинг.
8. Мазкур мавзуга оид тарқатма материаллар намунасини тузинг.

## **Мумтоз асарларни ўрганиш**

**Мумтоз асарларни ўрганиш бир қатор ўзига хосликларга эга. Уларнинг давр нуқтаи назаридан нисбатан анча олдин яратилгани, улардаги бадиий тафаккур тарзининг ўзига хослиги, ифодалардаги мураккаблик, услубий ўзига хосликлар, матнлардаги луғавий таркибнинг бугунги ўқувчи учун муайян қийинчиликлари шулар жумласидандир.**

Мумтоз адабиёт намуналарини тўғри ўқиш унинг маъносини теран ва мукамал тушунишнинг дастлабки одими бўлиб, матндаги ноаниқликлар унинг мазмунини англаш йўлидаги биринчи ғовдир. Биргина мисол:

Юсуфи сиддиқ алайҳиссалом  
Соқини зиндон эди ул субҳу шом<sup>1</sup>.

Кейинги мисра бошида турган «соқини» сўзи туфайли матн мазмуни хиралашиб турибди. Ўқувчи дасбдурустдан уни «соқийни» тарзида тасаввур қилишга уриниб кўради. Табиийки, бу шакл матн мазмунига сингишмайди. Бу ердаги оддийгина имло хатоси, яъни «к» ҳарфининг «қ» тарзида ёзилгани мазкур ноаниқликни келтириб чиқарган. Бу кемтиклик тузатилса байтнинг асл ҳолати тикланади:

Юсуфи сиддиқ алайҳиссалом  
Соқини зиндон эди ул субҳу шом.

Айрим сўзларнинг ҳозирги шакли ҳам китобхонни чалкаштириши мумкин. Ваҳоланки, унинг қадимги шакли ва маъноси мутлақо бошқача бўлган.

Мумтоз асарларимиз матнида арабча, форсча-тожикча сўзлар оз эмас. Шунга кўра, айрим ҳолларда уларга боғлиқ бўлган айрим имло хусусиятларини ҳам назарда тутиш керак бўлади. Изофали бирикмалар уларнинг бир кўринишидир. Бунга эътибор бермаслик, матннинг ғализлигига, ундаги таъсирчанликнинг пасайишига, **ғалат** маъно талқинига йўл очади.

Аммо изофали бирикмалар баъзан «алдамчи» кўринишга эга бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳолатларда матн таркибидаги мантиқий боғланишларга таяниш керак бўлади.

Нўкарлар тарғасин теб берди дастур,  
Қамуғлар кетти, қолди шоҳ, Шовур.

Байтнинг ҳозирги ҳолатида «тегишли кўрсатма берилганидан кейин барча тарқалиб кетди, фақат шоҳ билан Шовур қолди» деган тасаввур уйғонади. Аммо мисраларни синчиклаб ўқиш уларда вазн сакталиги мавжудлигидан далолат беради. Бу сакталик иккинчи мисрага алоқадор. Маълумки, Қутб Хоразмийнинг «Хусрав ва Ширин» достони ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазнида ёзилган. Бу вазннинг парадигмаси қуйидагича кўринишга эга:

V - - - V - - - V - -  
V - - - V - - - V - -

<sup>1</sup> Дурбек. Юсуф ва Зулайхо. Қайта нашрга тайёрловчи Р.Шарафуддинова. 64-бет

Шеърни шу вазн парадигмасига мос ҳолда тасаввур қилиб кўрайлик:

Нў	кар	лар	тар	ға	син	теб	бер	ди	дас	тур
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-
Қа	муғ	лар	кет	ти	қол	ди	шоҳ		Шо	вур
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-

Маълум бўляптики, иккинчи мисраинг учинчи рукни бошлаб берадиган битта қисқа бўғин етишмаяпти. Бу табиийдир. Зеро, матнни ўқишда изофали бирикма изофасиз ўқилган. Натижада, юқоридаги ҳолат юзага келган. Изофани тикласак байт куйидаги кўринишни олади:

Нўкарлар тарғасин теб берди дастур,  
 Қамуғлар кетти, қолди шоҳи Шовур.  
 Шу билан матн вазнидаги қусур ҳам барҳам топади:

Нў	кар	лар	тар	ға	син	теб	бер	ди	дас	тур
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-
Қа	муғ	лар	кет	ти	қол	ди	шо	ҳи	Шо	вур
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-

Аmmo бу кўринишда «Шовур шоҳ» тушунчаси қолади. Аммо Шовурнинг шоҳ эмаслиги аён ҳақиқат. Унда мазкур байт қандай ўқилиши керак. Энди матннинг ўзига, яъни дostonнинг бутун таркибига эътибор беришимиз керак бўлади. Матннинг кейинги қисмларида мазкур ҳолатнинг яна бир марта такрорлангани кўзга ташланади. Унда шоҳ билан Шовурнинггина қолгани таъкидланади:

Шаҳаншоҳ энди тарғанг, деб айтти,  
 Бирин-бирин нўкарлар чиқти-кетди.  
 Тек ул Шовур қолди шоҳ қотинда,  
 Тақи икки кубузчи хизматинда.

Агар мана шу ҳолатни эътиборга оладиган бўлсак, олдинги байтимиз ҳам боғловчи вазифасидаги «у»ни қабул қилиши маълум бўлади:

Нўкарлар тарғасин теб берди дастур,  
 Қамуғлар кетти, қолди шоҳу Шовур.

Матн мазҳмунига таянган ҳолда, «шоҳ»нинг бир узун ва бир қисқа (- v)ҳижо тарзида ўқилиш имконияти ҳам борлигини таъкидлаш ўринли бўлади.



Нўкарлар тарғасин теб берди дастур,  
Қамуғлар кетти, қолди шоҳ, Шовур.

Унда байт тактеси қуйидагича бўлади:

Нў	кар	лар	тар	ға	син	теб	бер	ди	дас	тур
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-
Қа	муғ	лар	кет	ти	қол	ди	шо	ҳ	Шо	вур
V	-	-	-	V	-	-	-	V	-	-

Буларнинг барчаси матннинг асл ҳолатига– қўлёзма нусхаларга қарабгина белигиланиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Мумтоз адабиётни ўрганиш шеър санъатлари билан чамбарчас боғлиқ ҳолда олиб борилиши керак. Мумтоз адабиётимиз учун шеър санъатлари фавқулодда ката аҳамият касб этади. Қадимий анъаналарга мувофиқ асарларнинг ёзилиш тарихини қайд этиш ҳамма вақт ҳам шарт ҳисобланган эмас. Аммо айрим шеърини санъатлар уларнинг яратилиши билан алоқадор бўлган кўплаб принципал масалаларга ойдинлик киритиши билан айрича аҳамиятга эга бўлади. Масалан, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари бизга уч қўлёзма нусхада етиб келган. Уларнинг ёзувлари ҳам турлича: иккита қўлёзма араб ва бир қўлёзма уйғур ёзувида амалга оширилган. Асарнинг йирик тадқиқотчиларидан бири Қ.Каримов асарнинг муаллиф варианты араб ёзувида яратилганини исботлаб берган. Бу исботда унга китобат санъати ёрдам берган.

Айрим шеър санъатлари матннинг бутун ва мукамаллигини ҳам таъмин этиб туради. Алишер Навоийнинг 20 жилдлик янги нашрида шундай мисралар бор:

Қайси дур ул, дуржи вафо гавҳари,

Қайси гуҳар, буржуи ҳаё ахтари<sup>1</sup>.

Мазкур мисраларда бир қатор шеърини санъатлар қўлланган. Уларнинг кўзга кўриниб турганлари:

**Қайтариқ:** қайси..., қайси..;

**Зулқофиятайн:** вафо гавҳари:ҳаё ахтари;

**Ружу:** гавҳари, қайси гуҳар;

**Тарси:** ҳар икки мисранинг ўзаро бир хил вазн ва бир хил оҳангдорликка эга бўлиши...

Мана шу охириги шеърини вазннинг юзага чиқишида иккинчи мисрада битта чекиниш кўзга ташланади. Олдинги мисрада *дуржи*

<sup>1</sup> Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 20 томлик /[Таҳрир ҳайъати: К.Яшин ва бошқ; П.Шамсиев илмий-танқидий матни асосида дostonни изоҳлар билан нашрга тайёрловчилар: А.Ҳайитметов, И.Ҳаққулов; Масъул муҳаррир: Ё.Исҳоков]. Т.7.Ҳайрат ул-аброр. – Т.: Фан, 1991, 36-бет.

*вафо* изофали бирикмаси мавжуд Кейинги мисрада ҳам *буржи ҳаё* изофали бирикмаси қўлланган. Аммо у ҳозирги ҳолатда «*буржуи ҳаё*» тарзиди турибди. Мазкур шеърий санъат бир хил ритмик позициядаги иккита сўзнинг бир хил вазн ва бир хил оҳангда ўқилишини тақозо этади. Демак, бу ерда битта «у» товуши вазнга сиғмайди. Шунга кўра, мисранинг тўғри шаклини тиклаш имкони юзага келади:

Қайси дур ул, дуржи вафо гавҳари,  
Қайси гуҳар, буржи ҳаё ахтари.

Бу ҳолат шеърий санъатларнинг текстологик жиҳатдан ҳам алоҳида аҳамиятга эга эканлигини кўрсатади.

Мумтоз адабиётни ўрганиш жараёнида, айниқса уларнинг шахсиятини тасаввур қилишда, айрим асарларнинг ёзилиш тарихини аниқлашда тегишли манбаларга муҳтожлик доимо сезилиб туради. Ушбу жараёнда ижодкорларнинг айрим мулоҳазалари, йўл-йўлакай айтган фикрлари ҳам уларнинг шахсиятини тушуниш учун катта имконлар бериши мумкин. Масалан, Алишер Навоий Ҳазрати Амир Қосим Анвор ҳақида «Мажолис ун-нафоис» тазкирасида маълумотлар берар экан, Анварийнинг меросидан мисол тариқасида икки байт келтиради:

«Ишқи ту ки сармойи мулки ду жаҳон аст,  
Алминнату лиллаҳки, маро бар дилу жон аст.  
(Оллоҳга шукрки, сенинг икки жаҳон мулкига сармоя  
бўлган ишқинг менинг юрагим ва жонимдадир).

Яна бири буким:

Риндему ошиқему жаҳонсўзу жома чок,  
Бо давлати ғами ту за фикри жаҳон чи бок.  
(Риндмиз, ошиқмиз, жаҳон ўртовчилар ва  
ёқавайронлармиз.

Сенинг ғаминг турганда Дунё ғамини чекишдан не  
фойда?!»<sup>1</sup>.

Шундан сўнг қуйидаги эслатма келтирилади:

«Бу фақир аввал назмеким ўрганибмен, бу сўнгги матлаъдур.  
Ҳамоно уч ёш била тўрт ёшнинг орасида эрдим, азизлар ўқумок  
таклифи қилиб, баъзи ҳайрат изҳор қилурлар эрди...»<sup>2</sup>

Ушбу кўчирма Алишер Навоий шахсиятига оид айрим тафсилотларни тасаввур этиш имкониятини бериши билан эътиборлидир. Жумладан, у:

1) Навоийнинг биринчи ёдлаган шеъри ҳақида;

<sup>1</sup> Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Мукамал асарлар тўплами, Йигирма томлик, Ўн учинчи том., Тошкент, Фан, 1997, 11-бет.

<sup>2</sup> Ўша ерда.

- 2) Навоийнинг шеърятга бўлган ҳавасининг жуда эрта намоён бўлганлиги ҳақида;
- 3) Унинг илк болалигиданоқ кучли хотира эгаси бўлгани ҳақида;
- 4) Шоир ижодининг илк манбалари ҳақида маълумот бера олади.

Мумтоз адиблар ва уларнинг асарлари ҳақидаги қўшимча маълумотлар уларга замондош бўлган ижодкорлар, олимлар, буюк кишиларнинг тарихий, илмий, бадий, мемуар асарларида ҳам сақланиб қолган. Шунга кўра таълим-тарбия жараёнида улардан фойдаланиш илмий ҳақиқатларнинг мукаммаллашувига, шунингдек, педагогик фаолият самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатиши шубҳасиздир. Бу ерда бир мисол келтириш кифоя қилади. Яқин-яқинларгача ҳам «Гул ва Наврўз» достонининг муаллифи ҳақидаги қарашлар икки томонлама бўлиб турган эди. Айрим тарихий маълумотлардаги чалкашлик туфайли Ҳайдар Хоразмийга мансуб бўлган бу асар Лутфийга ҳам нисбат бериб келинарди. Шайх Аҳмад Таролзийнинг «Фунун ал-балоға» асари топилганидан кейин бу ноаниқликка чек қўйилди. Маълум бўлишича, унда асардан парча келтирилиб, уларнинг Ҳайдар Хоразмийга тегишли эканлиги алоҳида кўрсатиб ўтилган экан<sup>1</sup>. Асарнинг 1436-1437 йилларда ёзилгани муаллифнинг ўзи замондош бўлган воқеалар ҳақида маълумот берганлигини тасдиқлаб туради.

### **Савол ва топшириқлар:**

1-топшириқ.

Қуйидаги матнни ўқинг, унинг мазмунини ўзлаштиринг:

### ***XV асрнинг иккинчи ярми XVI асрлар адабиёти***

*XV асрнинг иккинчи ярми ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги нисбий кўтарилишлар билан характерланади. Бу даврда Темурийлар сиёсатининг ўзига хос қирралари янада кўпроқ намоён бўла бошлайди. Айниқса, Ҳусайн Бойқаро замонида Ҳирот гуллаб-яшнайди.*

*Улуғбек замонида Самарқандда илм-фан ниҳоятда юксалди, ўзбек фанининг дунёга ёйилишида бу давр ўзига хос ўрин тутади. Хусусан, аниқ фанлар ривожини, айниқса, математика, астрономиядаги ютуқлар салмоқли бўлди. Биргина Улуғбек обсерваториясининг ютуқлари натижасида 1018 та юлдузнинг ҳолати ўрганилди. Маълум бўлишича, юлдузларнинг ўрнини белгилашдаги аниқлик ҳозирги замон ютуқлари билан деярли уйғун келади. Улуғбекнинг отаси Шоҳруҳ Мирзо қурдирган кутубхона салмоғига кўра ҳам, бойлигига кўра ҳам ўз замонасида тенгсиз эди.*

*Бу даврда фан, маданият ва санъатнинг беҳад ривожланиши кузатилади. Айниқса, меъморчилик, архитектура, мусиқа, тарих,*

<sup>1</sup> Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. (Тадқиқотлар, мақолалар, лавҳалар). – Тошкент, Фан, 1996.26-бет.

астрономия фани катта ютуқларни қўлга киритади. Самарқандда Бибиҳоним, Шоҳизинда, Улуғбек мадрасалари, Гўри Амир, Улуғбек расадхонаси ўша давр меъморчилигининг гўзал обидалари сифатида бугун ҳам халқимизнинг фахру ифтихорига сабаб бўлиб келмоқда.

Ҳиротда Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоийларнинг ташаббус ва раҳбарликларида кўплаб бинолар, мадраса ва холнақоҳлар, шифохона, ҳаммом ва карвонсаройлар қурилгани, ариқ ва каналлар қазилгани, боғ-роғлар барпо қилингани яхши маълум.

**Фахриддин Хужандий, Султонали Хужандий, Юсуф Табиб** сингари машҳур ҳақимлар тиб илмининг янада ривожланишига муносиб ҳисса қўйишиди.

Абдураззоқ Самарқандий, Мирхонд ва унинг ўғли Хондамир, Зайниддин Восифий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур Шарафиддин Али Яздий, Ҳофизи Абрўларнинг катта меҳнатлари туфайли тарих илми нодир асарлар билан бойиди.

Бу даврда адабиётшунослик ва тилишуносликка оид кўплаб асарларнинг яратилганлиги ҳам эътиборлидир. Уларнинг бир қисми бевосита араб тили, грамматикаси, лугатчиликка бағишланган бўлса-да, асосий урғунинг ўзбек тили равнақи ва унинг мавқеини мустаҳкамлашга қаратилганлиги ҳам эътиборлидир. Шайх Аҳмад бин Худойдод Тарозий («Фунун ал-балоба»), Давлатшоҳ Самарқандий (1438-1491) («Тазкират уш-шуаро») Абдурахмон Жомий («Баҳористон», «Рисолайи аруз», «Рисолайи муаммо», «Рисолайи қофия»), Алишер Навоий («Мезон ул-авзон», «Мажолис ун-нафоис», «Муҳокамат ул-луғатайн», «Рисолайи муаммо»), Бобур («Мухтасар»), Ҳилолий («Рисолайи қофия»), Атоулло Ҳусайний («Бадое ус-саное») - ларнинг асарлари бу соҳадаги бебаҳо каифиётлардир. Бу асарларнинг жуда катта қисмининг бевосита Навоий таклифи ва мадади билан яратилганлиги ҳам диққатга сазовордир.

Айни пайтда темурийлар инқирози ҳам шу давр билан алоқадор. Улуғбекнинг оламдан ўтиши билан (1449) ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги кескинликлар жуда кучайди. Темур тузган буюк давлат эндиликда бир неча бўлақларга бўлина бошлаган, темурийлар алоҳида-алоҳида ҳукмронлик қилиш йўлини тута бошлаган эдилар.

Султон Ҳусайн Хуросонда, Абу Саид Мирзо ва унинг фарзандлари Мовароуннаҳрда ҳукмронлик қила бошлайдилар. Ҳирот ва Самарқанд, уларнинг ёнида Андижон, Бухоро, Балх маданият марказлари сифатида донг таратади. Шунга қарамай ҳукмдорлар ўртасида ҳам, уларнинг фарзандлари орасида ҳам ҳокимият учун талашиш ва курашишлар асло тўхтаган эмас.

Бу пайтда дин ҳам ҳокимият билан ёнма-ён фаолият кўрсатиб келди. Ислом дини Хўжа Аҳрор қиёфасида темурийлар давлатининг таянч нуқталаридан бири эди.

Темурий ҳукмдорларнинг илм-фан, маданият, санъат ва адабиётнинг ривожига муносабатлари бир хил бўлган эмас. Аммо Темурнинг ўзидаги хислатлар (Навоий бу ҳақда шундай дейди: «агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳал ва мавқеъда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқугони минг яхши байт айтқонча бор»)

унинг фарзандлари ва набираларида ҳам мужассамлашган эди. Хусайн Бойқаро, Шоҳруҳ, Абобакр Мирзо, Улуғбек Мирзо, Бойсунғур Мирзо, Халил Султон, Султон Аҳмад Мирзо, Шоҳ Ғариб Мирзолар эса бевосита бадиий ижод билан шуғулланишган, уларнинг айримлари девон ҳам тартиб берган эдилар. Заҳириддин Муҳаммад Бобур бу сислсиладаги энг муҳим ва бебаҳо халқалардан бири эди. Бобурнинг фарзандлари ва набиралари орасида ҳам бадиий ижод билан шуғулланиш анъанасининг давом этганлигини яхши биламиз.

Шайх Аҳмад бин Худойдод Тарозий «Фунун ал-балоза» асарида (ҳижрий 840 – милодий 1436-1437 йиллар) ўз давридаги ўн та шеърӣ жанрларга тавсиф беради (қасида, газал, қитъа, рубоӣ, маснавий, таржеъ, мусаммат, мустазод, мутаввал, фард). Ваҳоланки, Навоӣ ижодида – «Хазойин ул-маоний» да биз шеърӣ жанрларнинг 16 та хилини учратамиз.

Темурийларнинг ўзаро нифоқ ва курашлари Шайбонийхоннинг (1451-1510) тарих майдонида кириб келиши ва бу майдонда барқарор туриб қолиши учун имкон беради. Шайбонийхон кўчманчи ўзбекларнинг хони Абулхайрхоннинг (1428-1468) набираси эди. У 1499 йилда Темурийларга дастлабки зарбаларни бера бошлаган бўлса, кўп ўтмай уларнинг ўрнини деярли эгаллаб олади.

Бу даврда Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоӣлар ижоди жаҳон адабиётининг энг порлоқ намуналари сифатида эътироф этилади.

Бадиий ижоднинг икки тилда яратилиши ҳам шу даврнинг муҳим хусусиятларидан эди. Аммо Навоӣ бошчилигидаги адабий ҳаракат туркий тил мавқеси учун қаттиқ кураш олиб боришади ва бу борада оламушул галабаларни қўлга киритишади...

**Хусайн Бойқаро (1438-1506).** Хусайн Бойқаро фақат моҳир саркарда ва йирик давлат арбобигина эмас, балки истеъдодли адиб ҳам эди. У ўша даврдаги ўзбек фани, маданияти, айниқса, адабиётининг ривожига муносиб ҳисса қўшган. Ҳукмдор сифатида эса ўз даврида туркий тилда асарлар яратилишига имкон яратиб берган, бу ишларни амалий жиҳатдан рағбатлантирган эди. Адибнинг «Рисола» номи билан машҳур бўлган асари алоҳида тарихий, адабий, маърифий аҳамиятга молик. Унда, жумладан, Навоӣ ҳақидаги кўплаб тарихий ҳақиқатлар ва эътирофлар акс этган. Хусайн Бойқаро Навоӣ ҳақида гапириб: «..... турк тилининг ўлган жасадига Масиҳ анфоси била руҳ кюрди ва ул руҳ топқонларга туркий ойин алфоз тору пудидан тўқулгон ҳулла ва ҳарир кийдурди», дейди.

«Рисола» - ўзбек прозасининг яхши ва гўзал намунаси сифатида ҳам эътиборга моликдир.

Адиб ифтихор билан ёзадики, унинг замонида Ҳиротда юзта мадраса фаолият кўрсатади ва уларда мамлакат таиқарисидан келган кўплам талабалар ҳам сабоқ олишади: «. . . ҳоло шукрим, дор ус-салтанатда тахминан юз ҳавзайи дарс бўлгайким, фазоили диния ва улуми яқиния аднойи ва Рум ақсосидин ва Чин сарҳадига дегинча жамеи ислом билодидин қобил толиблар бу овоза ва музокараи беандозани эшитиб гурбат машаққатин ихтиёр қилиб, бу тахтгоҳга юзланурлар» («Шукрки, ҳозир салтанат маркази (Ҳирот) да тахминан юзта ўқув юрти бор бўлиб, дин фозиллари ва табиий

фанларнинг олимларини деб Рум ерларидан то Чин чегарасигача бўлган барча ислом шаҳараларидан қобилиятли талабалар бу ўқув даргоҳлари ва (улардаги) ўхшаши йўқ суҳбатлар овозасини эшитиб, мусофирлик машаққатини бўйинларига олиб, бу шоҳлик марказига юзландилар)».

«Рисола» да Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийларнинг ижодларига жуда катта баҳо берилади. Жумладан, Жомий «жумланинг аълами (олими) ва афзали, фазоил (фазилатлар) дарёсининг дури поки» деб таърифланади. «Ғазаллари шўраангиз (оламга гавго солувчи, яъни кишида кучли ҳис ва ҳаяжон уйғотувчи), байтлари лутфомиз (лутфга бой)» эканлиги уқтирилади. Алишер Навоий ҳақида эса ниҳоятда нодир ва ҳаққоний фикрлар билдирилади. Навоийнинг «ҳақ сўз адаосинда далер (ботир, қўрқмас)»лиги алоҳида таъкидланади. Унинг «турк тилининг ўлган жасадига Масиҳ анфоси билан руҳ кюрди» деган таърифлари айни пайтда йирик шоирнинг самимий эътирофлари ҳам эди.

Хусайн Бойқаро «Хамса» ёзган буюк адибларни ўзаро чоғиштирар экан, Навоийнинг устун томонларини ҳам жуда оддий ва ишончли тарзда кўрсатиб беради: «Агарчи Шайх Низомий назм аҳлининг устодидур, ўз «Хамса»сини ..... ўттиз йилда такмил берибтурур. Ва Мир Хисравким «Хамса» абёти ададин ўттиз мингдин ўн саккиз мингга ихтисор қилибтурур ва шуҳрати мундоқдурким олти-етти йилда тугатибтурур.

Бу фасоҳат (сўзнинг очиқ, равшан, равон, ёқимлилиги) майдонининг сафдари (сафларни ёрувчиси) ва балогат (сўзни гўзал ва таъсирчан қилиб ифодалаши) беишаси (тўқайи, ўрмонзори) нинг газанфари (шеро, арслони)..... бунёдининг ибтидоси (боиланиши)дин саводи (ёзуви)нинг интиҳоси (охиро)гача ҳамано икки йилдин ўтмади ва айтилгон авқот (вақтлар) ҳисобга кирса, деса бўлгайким, олти ойга етмадиким, анинг афсоналари рангинлигин ва абёти (байтлари) сеҳройинлигин ва тарокиби матонатин ва маонийси латофатин мутолаа қилган киши билгай ва мулоҳаза қилган киши фаҳм қилгай».

Унинг ўзи ҳассос шоир эди. Адиб ўзини «хаста кўнгул» дер экан, мана шу ҳассосликни, олам ҳодисаларига бефарқ қаролмасликни назарда тутади. Сўз маъноларини нозик даражада ҳис этиши ва бунини бошқарга ҳам етказиб беришининг моҳирона йўлларини пухта эгаллаганлик адиб шеъриятида очиқ кўриниб туради.

Мен ҳилол ўлдим гамингдин, сен қуёшсан, эй санам,

Йўқ ажаб, гар бўлса мендин камлигу сендин карам.

Лирик қаҳрамон - ошиқ ўзини ойга (ҳилолга), маъшуқани эса қуёшга нисбат беради. Ошиқнинг ойга нисбат бериладиган ҳолатлари мумтоз адабиётимизда илк марта Хусайний ижодида учрайди. Ўз-ўзидан нима учун ошиқ ойга, маъшуқа қуёшга нисбат берилмоқда? деган савол тугилади. Бу саволга кейинги мисрада жавоб бор. Ошиқ учун камлик – камчилик (нуқсон ва нотугалликлар) хос. Худди шу ҳолат уни ҳилолга ўхшатиши учун асос бўлган. Одатда ҳилол деб янги кўринган ойни аташади. Шунинг учун ҳам у кўпинча ёрнинг қошига, ёки ошиқнинг қаддига нисбат берилади. Янги кўринган ой ҳозирги ҳолатда тўла ва бутун бўлмаган, яъни кемтиклиги, нотугалликлари бўлган ойдир. Шу маънода у ошиқнинг ҳолатини ифодалай олади. Қуёш эса

тўла ва бутун оламни бирданига ёрита олади. Худди шунинг учун ҳам у «карам»лидир.

*Бог аро хошок елдин ҳар тараф майл айласа,  
Соясини айламас бошидин онинг сарви кам.*

*Бог ичида шамолнинг таъсиридаги ўт-ўланлар ҳар томонга қараб эгилаверишини ёки қуриган ўт-ўланларнинг учиб юришини кузатганмисиз? Биринчи мисрада шу ҳолатнинг тасвири берилган. Сарвда собитлик бор. У соясини бир маромда тутиб тураверади. Анъанадан фарқли равишда бу ўринда ошиқ беқарорликда, маъшуқа эса барқарорликда тасвир қилинмоқда.*

*Кейинги мисраларда ошиқ булбул, парвонага нисбат берилади.*

*Чун гам-у фарёд-у афғони эрур гул шавқидин,  
Ҳар ниҳол узра агар булбул наво тортар не гам.  
Ҳар қаён сайр этса парвона шабистон<sup>1</sup> саҳнида,  
Бор бу равианким чекар шамъ ўти кўнглидин алам<sup>2</sup>.  
Кўзу зулфунг бирла оғзинг сиррин элтур жон аро,  
Гар Ҳусайний дарди ишқинг йўлида бўлса адам<sup>3</sup>.*

*Кўйидаги газал ҳам шоир ижодидаги энг яхши намуналардан бири сифатида қайд этилиши мумкин:*

*Эй жафо тиги, келиб мажруҳ кўксумни ёру,  
Кўл яланг айлаб солиб ҳар ён ичимни ахтару.*

*Лирик қаҳрамоннинг мажруҳ кўксини ёришга таклиф этилаётган тигга эътибор бердингизми? У оддий тиг эмас, балки **жафо тигидир**. Кўқис, яъни кўкракни ёриб, ялангоч қўл билан унинг ичидан изланган нарса нима? Жавоб кейинги байтда мужассамлашган:*

*Ахтарурда топсанг ул кўнглумки, мажнуншевадур,  
Ҳар нечук бўлса адам саҳроси сори бошқару.*

*Демак, изланган нарса кўнгил. У қандай ҳолатда бўлишидан қатъий назар (ҳар нечук бўлса), уни адам саҳросига - йўқликка йўналтириши (бошқару) лозим.*

*Бошқарурда бормаса кўнглум адам саҳросига,  
Тўш-тўшидин санчибон ул сори они қайтару.*

*Ўзингиз молни, қўй-қўзилар ёки эчки улоқларни далага ўтлатиши учун олиб борганмисиз? Ёки чўпоннинг шу ҳолатини кузатганмисиз? Дала-дашт (саҳро) йўналишидан четга чиқаётган жониворлар таёқ ёрдамида (яъни куч ишлатиб, мажбуран) йўлга солинади. Бу ҳолат кўпинча баҳордан кузнинг ўрталаригача бўлган муддатда уй ҳайвонларини тоғ ёки саҳроларга ёзги мавсумни ўтказиши учун олиб кетилаётган пайтда учрайди. Байт мазмунида мажозий тарзда бу кўнгилга нисбат берилмоқда.*

*Қайтарурда воқиф ўлким, ёна қайтиб келмасун,  
Тенгри учун нотавон жонимни андин қутқару.*

*Бу ерда кўнгил ва жон бир-бирига зид қўйилмоқда. «Нотавон жон» «мажнуншева кўнгил»га тобе. Шунинг учун ҳам жон тобеликдан қутулмоқчи.*

<sup>1</sup> шабистон - қоронгулик

<sup>2</sup> алам чекмоқ - бу ерда ўт, аланганинг юқорига кўтарилиши, баландлашиши назарда туилади.

<sup>3</sup> Адам бўлмоқ - йўқ бўлмоқ, нобуд бўлмоқ.

Қутқарурда нотапон жонимни ул бебокдин,  
Юз жафо айлаб ани келтур, қошимдин ўтқару.

«Бебок» кўнгилнинг сифати. Унинг маъноси «қўрқмас, ҳайиқмас, тортинмайдиган; бевоши» демакдир. Жонни кўнгилдан қутқаришида, барибир, уни яна бир марта кўриши иштиёқи устунлик қилади.

Ҳар қандай яранинг тузалиши учун кўп вақт керак бўлади. Қолаверса яра тикилар экан унинг ўрни қолади. Ошиқликда эса бундай яранинг ўрни мутлақо бошқача битади. Мана унинг тасвири:

Истабон келса яна кўксум шикофин топмагай,  
Ваҳки, бир марҳам қуюб ул чок кўксум бутқару.

Бу ерда «шикоф» сўзи ёриқ, дарз, чок, тешик маъносини, «марҳам» эса малҳам, ярага қўйиладиган дори маъноларини англатади.

Айласанг мискин Ҳусайний жонини андин халос,  
Вирди бу бўлғай дуода сен даги доим ёру.

«Вирд»нинг маъноси бирор иш ёки сўзни қайта-қайта такрорлаш демакдир. Эътибор беряписизми? Шоирнинг қутулмоқчи бўлгани нима эди? Тўғри, кўнгил эди. Жони ундан халос бўлгандан кейин ҳам дуода «кўксимни ҳар доим ёргин» дейлиши ошиқ кўнгил орзуларининг, ниятларининг барқарор ва мунтазамлигидан гувоҳлик беради.

Эътибор берган бўлсангиз шеър - газалда олдинги байтни тугаллаётган сўз кейинги мисранинг боиланишида қўлланмоқда. Бу усул орқали шоир айтмоқчи бўлган фикрига янада кўпроқ эътиборни тортишига муваффақ бўлади. Айни пайтда шу фикрнинг мантиқий ривожини ҳам таъминланади.

Шоирнинг бошқа шеърларида ҳам оҳори тўкилмаган мисралар, мутлақо янги сифатлаш ва ўхшатишлар, тасвирдаги нозик кузатишлар устунлик қилади. Мисол учун ҳижрондаги ошиқ кўнгилнинг ўртанишларини «қовурилайётган балиқ»қа ўхшатилиши ҳеч кимда учрамайди:

Ҳажр тобидин ичим бирён балигдек ўртанур,  
Гар ватан тутсам балигдек чаимаи ҳайвон аро.

Қуйидаги байтда эса ошиқ изтироблари ўтга тушган қил образини орқали кўрсатиб берилади:

Эй фироқинг зулмидин жонимда ўт, кўнглумда тоб,  
Ўтқа тушкан қил киби жисмим аро ҳам печу тоб.

Ҳусайн Бойқаро нисбатан қийин ҳисобланган шеърини санъатларни жуда содда, табиий ва таъсирчан тарзда қўллай олади. Шулардан бири лаффу наирдир. Бу санъатнинг моҳияти шундан иборатки, шоир аввал бир неча ҳодисаларни санайди, бир ерга йиғади, кейинги мисрада эса уларга алоқадор бўлган нарса, ҳодисаларни келтиради, уларни «ёйиб қўяди».

Сарв-у сунбул бирла гул васфидурур ул сафҳада,  
Қадд-у зулф-у оразинг ёди била очсам китоб.

Бу ерда дастлаб сарв, сунбул ва гул келтирилган. Иккинчи мисрада эса уларга «алоқадор» бўлган қад, зулф ва ораз саналмоқда. Сарвнинг қадга, сунбулнинг зулфга, гулнинг юз (ораз)га ўхшатилишини яхши биламиз. Демак, адиб мана шу мантиқий алоқадорликни назарда тутиб улардан ўз мисраларида фойдаланган.



*Қуйидаги байтда эса қад билан юз биринчи мисрада келтирилмоқда. Уларга алоқадор бўлган сарв билан гул эса кейинги мисрада жойлаштирилган:*

*Қадду юзунг ҳажридин, ваҳким, манга бўлмиш мудом,  
Сарв майли бир тараф, гул орзуси худ ҳаром.*

*Қуйидаги мисраларда эса тарсе санъати қўлланган:*

*Тўкуб қоним, тараҳҳум қилмадинг ҳеч,  
Кўруб ҳолим, табассум қилмадинг ҳеч.*

*Бу ерда ҳар икки мисрадаги сўзлар ўз тартибларига кўра (тўкуб-кўруб, қоним-ҳолим, тараҳҳум-табассум, қилмадинг ҳеч - қилмадинг ҳеч) бир-бирлари билан қофиядош бўлиб келган. Бунинг натижасида шеърнинг оҳангдорлиги ҳаддан ташқари кучайиб кетган, таъсирчанлиги ортган.*

**2-топшириқ.** Матнни ўқиш, унинг композициясини таҳлил қилиш асосида кириш, асосий қисм ва хулосани ажратинг.

**3-топшириқ.** Матнга таянган ҳолда қуйидаги саволларга жавоб беринг: Мақолани мантиқий-маъновий таркибига кўра таҳлил қилинг. Бунда қуйидагиларга эътибор беринг:

1. Мақола асосидаги асосий назарий пойдевор нималардан иборат?
2. Мақолада масала қандай қўйилган?
3. Муаллиф олға сураётган асосий илмий ғоя нималардан иборат?
4. Муаллиф ўз тезисларини қай тарзда асосламоқда?
5. Хулоса.

**4 - топшириқ.**

Мақолани маъновий қисмларга ажратинг. Қуйидаги режа асосида мақоланинг мураккаб режасини тузинг:

I. Кириш...

II.....

1.

2.

III.....

1.

2.

3.

IV. Хулоса...

**5-топшириқ.** Ҳар бир маъновий қисмларни таҳлил қилинг. Асосий, қўшимча ва такрорланувчи (асословчи ва тасдиқловчи) маълумотларни белгиланг. Реферат ёзишда уларнинг қайси бирларидан фойдаланиш мумкинлигини асосланг.

**6-топшириқ.** Режага мувофиқ тарзда реферат тайёрланг. Бунда қуйидагиларни эътиборга олинг:

А) мақола мавзусини аниқланг (сарлавҳа ва киришга таянишингиз мумкин);

Б) Мақоладаги атама ва тушунчаларга тавсиф беринг;

В) Навоий давригача бўлган ўзбек адабиёти ҳақида илмий тадқиқот ишларини олиб борган олимларнинг эълон қилган ишларининг қисқача рўйхатини тузинг;

**7-топшириқ.** Мақолани таҳрир қилинг. Уни қай даражада қисқартириш мумкин деб ўйлайсиз? Уни амалда қисқартириб кўринг.

**8-топшириқ.** Мақоланинг аннотациясини тузинг.

**9-топшириқ.** Худди шу типдаги бошқа бир мақолани юқоридаги андоза асосида таҳлил қилинг.

## **Фанга оид мустақил ишлар учун материаллар**

### **1. Фолькор асарларини ўрганиш хусусиятлари.**

#### **1-топшириқ.**

1) Музайяна Алавиянинг «Ўзбек халқ маросим фольклори. – Т; “Фан”, 1974. –222 бет. Китоби таҳлили. Матнни ўқиш, унинг

композициясини таҳлил қилиш. Кириш, асосий қисм ва хулосани таҳлил қилиш.

2) «Сўздан сўзнинг фарқи бор» (Т.Мирзаев) мақоласини ўқиш, унинг композициясини таҳлил қилиш. Кириш, асосий қисм ва хулосани таҳлил қилиш.

## **2-топшириқ**

Мақолани мантиқий-маъновий таркибига кўра таҳлил қилинг. Бунда қуйидагиларга эътибор беринг:

6. Мақола асосидаги асосий назарий пойдевор нималардан иборат?

7. Мақолада масала қандай қўйилган?

8. Муаллиф олға сураётган асосий илмий ғоя нималардан иборат?

9. Муаллиф ўз тезисларини қай тарзда асосламоқда?

10. Хулоса.

## **3-топшириқ.**

Мақолани маъновий қисмларга ажратинг. Қуйидаги режа асосида мақоланинг мураккаб режасини тузинг:

I. Кириш...

II.....

1.

2.

III.....

1.2.3.4.

IV. Хулоса...

**4-топшириқ.** Ҳар бир маъновий қисмларни таҳлил қилинг. Асосий, қўшимча ва такрорланувчи (асословчи ва тасдиқловчи) маълумотларни белгиланг. Реферат ёзишда уларнинг қайси бирларидан фойдаланиш мумкинлигини асосланг.

**5-топшириқ.** Режага мувофиқ тарзда реферат тайёрланг. Бунда қуйидагиларни эътиборга олинг:

А) мақола мавзусини аниқланг (сарлавҳа ва киришга таянишингиз мумкин);

Б) мақол атамаси ва тушунчасига тавсиф беринг;

В) ўзбек халқ мақолларини тўплаб, нашр этишга ҳисса қўшган олимларни белгиланг;

Г) мақолларда қўлланадиган сўз маъноларининг турланишини изоҳлаб беринг.

Д) мақолларда қўлланадиган тасвир воситаларини тавсифланг. Уларни тегишли мисоллар билан далилланг.

Е) муаллиф хулосасини шакллантиринг.

**6-топшириқ.** Мақолани таҳрир қилинг. Уни қай даражада қисқартириш мумкин деб ўйлайсиз? Уни амалда қисқартириб кўринг.

**7-топшириқ.** Мақоланинг аннотациясини тузинг.

### **Якуний назорат саволномалари.**

2. «Махсус фанларни ўқитиш методикаси» фанининг асосий мақсади.

3. Мазкур ўқув фанини ўрганиш учун зарур бўлган ўқув фанлари.
4. Адабиёт дарсларида ўқитувчининг тайёргарлик жараёни қандай бўлмоғи лозим.
5. Олий таълимда машғулотлар қандай шаклда амалга оширилади.
6. Ижодий иш намуналари ва уларга қўйиладиган талаблар.
7. Магистрлик диссертацияси ва унга қўйиладиган талаблар.
8. Тажриба олиш ва унинг ўқитувчи фаолиятидаги аҳамияти.
9. Лаборатория машғулотлари деганда нималар назарда тутилади.
10. Фольклор асарларни ўрганиш хусусиятлари.
11. Замоनावий адиблар асарларни ўрганиш хусусиятлари.
12. Мумтоз асарларни ўрганиш хусусиятлари.
13. Амалий машғулотларни ташкил этиш усуллари.
14. Семинар машғулотларни ташкил этиш усуллари.
15. Йиллик иш режаси нима?
16. Бир соатлик иш режаси нима?
17. Матн устида ишлаш.
18. Адабиёт таълимига ЗПТ ни жорий этиш.
19. Бадиий асар таҳлили.
20. Эпик асарларни таҳлил қилиш.
21. Лирик асарларни таҳлил қилиш.
22. Адабиёт ўқитиш принциплари.
23. Таълимда илмийлик принциплари.
24. Таълимда тизимлилик ва изчиллик принципи.
25. Адабиёт таълимида кўрсатмалилик принципи.
26. Таълимда онглилик принципи.
27. Адабиёт ўқитиш методлари.
28. Муаммоли таълимда ўқитувчи ва талаба фаолияти.
29. Адабиёт таълимида ЗПТ лардан фойдаланиш.
30. Замоनावий дарс турлари ва шакллари.
31. Адабиёт машғулотларини ривожлантиришда ўқувчи-таълим-ўқитувчи тизимида асосланиш.
32. Адабиёт ўқитувчисига қўйиладиган талаблар.
33. Адабиёт дастури ва дарсликлари ҳақида.
34. «Махсус фанларни ўқитиш методикаси» да қироат санъати.
35. Адабиёт дарсларида халқ оғзаки ижоди намуналаридан
36. фойдаланиш.
37. Адабий-назарий тушунчаларни ўрганиш методикаси.

38. Адабиёт таълимида луғат устида ишлаш.
39. «Махсус фанларни ўқитиш методикаси» фанининг вазифалари.
40. Интерофаол усулларни адабиёт таълимига татбиқ қилишнинг асосий мақсади.
41. Таълимда узвийлик ва узлуксизлик.
42. Драматик асарлар таҳлили.
43. Адабий машғулотларда асар тилини ўрганиш.
42. Бадиий асарни образлар тизими орқали ўрганиш.
43. Матн мазмунини ўзлаштиришга оид қийинчиликлар уларни бартараф қилиш йўллари.
44. Бадиий асар матнини адаптация қилиш йўллари (мумтоз асарлар мисолида).
45. Ноанъанавий дарс турлари, уларни ташкил этишнинг шакл ва усуллари.
46. Адабиёт таълимида миллий мафкура ва мустақиллик ғоясини тарғиб қила олиш.
47. Адабий таълимда ўқув синф ва синфдан ташқари машғулотларни ташкил этиш.
48. Адабий таълимга қўшимча адабиётларни, янги ахборот ҳамда технологияларни жорий қилиш.
49. Бадиий асарни санъат намунаси сифатида англаш.
50. Адабий таълим орқали ўқувчиларда китобхонлик маданиятини шакллантириш.

## Асосий адабиётлар

1. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Т.: Шарқ матбаа концерни, 1997.
2. Каримов И. Истиқлол ва маънавият. – Т.: «Ўзбекистон», 1994.
3. Каримов И. Ўзбекистон XXI бўсағасида. Ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т.: «Ўзбекистон», 1997.
4. Адабиёт. Академик лицейлар учун ўқув дастури, Т.: 2000.
5. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент, Ўзбекистон, 2002.
6. Зуннунов А. Эсонов Ж. Иброҳимов А. Адабиёт ўқитиш методикаси. – Т.: Ўқитувчи, 1992
7. Йўлдошев Қ. Адабиёт ўқитишнинг илмий-назарий асослари. – Т.: «Ўқитувчи», 1996.
8. Йўлдошев Қ. Ўқитувчи китоби. Методик қўлланма. 7-синф «Ўзбек адабиёти» дарслиги мажмуаси учун. – Т.: Ўқитувчи, 1997.
9. Каримов Н. ва бошқалар XX аср Ўзбек адабиёти тарихи. Т.: «Ўқитувчи» 1999.
10. Комилов Н. Тасаввуф ёки комил инсон ахлоқи. Биринчи китоб. Тошкент, Ўқитувчи, 1996.
11. Комилов Н. Тасаввуф. Иккинчи китоб. Тавҳид асрори. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат ҳамда «Ўзбекистон» нашриётлари, 1999.
12. Матчонов С. Мактабда адабиётдан мустақил ишлар. –Т.: Ўқитувчи, 1996.
13. Матчонов С. Китоб ўқишни биласизми? –Т.: Ўқитувчи, 1993.
14. Мирқосимова М., Бадиий таҳлил усуллари (Методик тавсиялар). Муаллиф - Т.: 1993.
15. Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами, 20 томлик, -Т.: «Фан», 1990-2002.
16. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. Она тили, Адабиёт, Ўзбек тили (таълим бошқа тилларда олиб бориладиган талабалар учун) Таълим Тараққиёти. ЎзХТВнинг Ахборотномаси. 1-махсус сон, Т.: Шарқ, 1999.
17. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент, А.Қодирий номидаги Халқ мероси нашриёти, 1993.
18. Худойбердиев Э. Адабиётшуносликка кириш. Тошкент, 2003.
19. Чўлпон. Адабиёт надир. –Т.: 1994.
20. Шарафиддинов О. Чўлпонни англаш. –Т.: Ўқитувчи, 1994.

21. Ўзбек адабиётидан дарс турлари, Тузувчилар: Рафиев А. Гуломова Н. Келдиёров Р. –Т.: 1999.
22. Қудратов Д. Рухий дунё таҳлили. –Т.: «Хазина», 1995.
23. Қуронов Д. Адабиётшуносликка кириш. – Тошкент, Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2004

### **Қўшимча адабиётлар**

1. Давронова Ш. Ўзбек шеърлятида Ойбек тимсоли. Ўзбек тили ва адабиёти, 2005, 6-сон 73-86-б.
2. Зуннунов А. 4-10 синфларда адабий-назарий тушунчаларни ўрганиш». Ўқитувчилар учун методик қўлланма, - Тошкент, Ўқитувчи, 1974.
3. Исоқова Ш. Ойбекнинг «Навоий» романи таржимасида портрет тасвири. –Т.: Ўзбек тили ва адабиёти, 2005, 2-сон 41-44-б.
4. Каримов Н. Ойбек ижоди ХХ асар ўзбек адабиёти кўзгусида. –Т.: Ўзбек тили ва адабиёти, 2005, 2-сон 3-13-б.
5. Каримов Н. Ойбек, 1995.
6. Назаров Б. ХХ асрда Ойбек ижодининг ўрганилиши ва методология муаммоларига бир назар. –Т.: Ўзбек тили ва адабиёти, 2005, 2-сон 13-25-б.
7. Назаров К. Ўзбек тили ва адабиётдан баҳо меъёрлари. –Т.: 1991.
8. Педагогик тадқиқот усуллари. А.Зуннунов, А.Авлиёкулов. –Т.: 2002.
9. Қаяумов А., Исҳоқов М., Отахўжаев А., Содиқов Қ. Қадимги ёзма ёдгорликлар. Тошкент, Ёзувчи, 2000.
10. Лапасов Ж. Мумтоз адабий асарлар луғати. –Т.: Ўқитувчи, 1994.
11. Мактабда адабиёт ўқитишни такомиллаштириш. (Услубий тавсиялар) –Т.: 1997.
12. Ойбек. Болалик хотираларим. Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1995.
13. Тўйчиев А. «Қутлуғ қон» романида тарихий ҳақиқат ва бадиий талқин. –Т.: Ўзбек тили ва адабиёти, 2005, 5-сон 19-23-б.
14. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури. Она тили. Адабиёт. Ўзбек тили (таълим бошқа тилларда олиб бориладиган мактаблар учун), // Таълим тараққиёти, 1-махсус сон. –Т.: Шарқ, 1999.



## М у н д а р и ж а

Адабиётшуносликка оид махсус фанларни таълимнинг турли тизимида ўқитишнинг хусусиятлари. Курснинг мақсад ва вазифалари .....	4
Ўқув режалари, уларда Мутахасислик фанларининг акс этиши, ўқув, методик, илмий-тарбиявий ишларни режалаштириш .....	8
Машғулот режаси ва маъруза матнини тузиш, уларга қўйиладиган илмий-методик талаблар .....	<b>16</b>
Махсус фанларни ўрганишда мустақил ишларни ташкил этиш усуллари .....	39
Фольклор асарларни ўрганиш хусусиятлари .....	48
Замонавий адиблар асарларини ўрганиш .....	50
Қадимги туркий адабиётни ўрганиш .....	53
Мумтоз асарларни ўрганиш .....	77
Иловалар .....	

